

Apr-2018 ISSUE-I, VOLUME-VII (I)

Published Special issue

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

UGC Approved Journal Sr. No. 48455

Published On Date 30.04.2018

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

**Organized &
Published By**

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Government Policy On Poverty Reduction In India	Dr. Arunabha Bhaumik	1-8
2	Analysing The Barriers In Vendor Managed Inventory In Medical Stores	Ms Jyoti & Dr. Neetu Gupta	9-16
3	Impact Of Training & Development Programmes On Teachers Performance	Dr. Hitesh A. Kalyani	17-22
4	Gendered Media, Identity And The Marginalized Groups: Understanding The Lives Of India's Third Gender	Ruman Sutradhar	23-27
5	महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षण आणि प्रगती	प्रा.डॉ.वंदना रामराव चवरे	28-33
6	महाराष्ट्रातील समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयांचा अभ्यास	प्रा.वर्षा अ.तिडके (शानिवारे)	34-41
7	औरंगाबाद जिल्ह्यातील शालेय पोषण आहार योजनेनाला पालकांचा प्रतिसाद एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. सानप सुजाता विक्रम	42-46
8	शेळी पालन	कल्याण गंगाराम सरोदे	47-50
9	स्त्री-शिक्षणासाठी आधुनिक विचारप्रवाह-एक अध्ययन	प्रा.डॉ.वंदना रामराव चवरे	51-55
10	Which is Better, an EVM or a Paper Ballot?	S. K. Singh	56-59
11	स्त्रियांचा दर्जातील परिवर्तनात शिवधर्म चळवळीची भूमिका	राजकुमार एस.विरादार & डॉ.सुलभ गावंडे-खळतकर	60-68
12	Challenges Of Women Entrepreneurs	Dr. Vanita Vijay Naskulwar	69-72
13	Duties And Responsibilities Of Consumers	Dr. K. B. Moharir & Sharayu S. Bonde	73-75
14	Forest Industry Product Bamboo Management For Productivity Enhancement	Dr. S. B. Mohitkar	76-78
15	W. B. Yeats: Art and Philosophy	Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan	79-83
16	भारतीय संविधानातील मानवी मुल्ये आणि वास्तव	डॉ. पी.एस.लोखंडे	84-86
17	विदर्भ कृषी व्यवस्था, रोजगार आणि शासन व्यवस्था	प्रा.राजु लिपटे	87-91
18	Effect of Foreign exchange on Development of Economy as a whole with special reference to International Market	Dr Vijay Prakash Srivastava, Mini Srivastava & Dr. Monika Srivastava	92-100
19	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन में राजस्थान की महिलाओं का योगदान	जयराम यादव	101-104

GOVERNMENT POLICY ON POVERTY REDUCTION IN INDIA

DR. ARUNABHA BHAUMIK

Associate Professor in Commerce

P.K.College, Contai Purba Medinipore West Bengal, 721401

Abstract:

After independence, the welfare government is trying to improve these villagers economical background through 5-years plan. In 1st plan period, the government gave stress on increasing agricultural products. In 2nd plan period, the government understood that agricultural product will be high if the fertilizers are used in the agricultural fields. So gave stress on fertilizers industry in India. In this way the government tried to improve their economical conditions. Not only that the Government tried to introduce so many welfare schemes for their upliftment through Gram Panchayats. India has so many scopes for alleviating poverty through small scale industries. In this sector, less investment is needed but profit will be earned maximum. As it is labour intensive project, maximum population will be engaged and the unemployment will be reduced.

Keywords: British rule, Independence, Government welfare schemes for poverty alleviation.

INTRODUCTION:

Since independence, our government's motive is to do welfare of the country. India was near about 200years under the British rule. In these periods, the Indians had spent their life in miserable conditions. The British tried to collect our wealth by hook and crook and ultimately they sell it as finished product to the rest of the world with maximum profit motive. In this way the maximum number of people who lived in the village they are tortured by the British soldiers and at last they have changed into poor peasants and home-less. They were bound to depended on village Mahajans(who give them loan as money, food in lieu of mortgaging gold, land & house). But the poor peasants were not able to repay the loan amount with interest within the stipulated time. The village Mahajans captured their mortgaging articles. Ultimately, these peasants became landless, homeless for not repayment of their demanding dues. Very few repaid their demand, maximum failed to pay it. In this way they have become neglected people in India. But these people are the backbone of the Indian economy, because they are the main pillar of the village level economical activities. India is basically agricultural based country. 70% of the people lived in the village; they spent their life through agriculture& agricultural activities. But the dual pressure of Mahajans & the British ruler they gradually became poor more and more.

After independence, the welfare government is trying to improve these villagers economical background through 5-years plan. In 1st plan period, the government gave stress on increasing agricultural products. In 2nd plan period, the government understood that agricultural product will be high if the fertilizers are used in the agricultural fields. So gave stress on fertilizers industry in India. In this way the government tried to improve their economical conditions. Not only that the Government tried to introduce so many welfare schemes for their upliftment through Gram Panchayats.

Former Prime Minister late Shri Rajib Gandhi had once famously said that only 16 paisa out of one rupee sanctioned by government reach the poor. Ayer Swaminathan had commented that “Likelihood of money reaching the poor would be higher if we simply drop the money by helicopter or a gas balloon into rural areas than route it through employment programmes.

Dr. B.R.Ambedkar struggled for few welfare schemes. He was one of the founders of Employment Exchange in our country for employments to the unemployed educated young generations. He established National power grid, Central water Irrigation for to fulfill his dream for green India & sufficient production of food grains, Scholarships and stipend, are being provided to SC & ST students, supply of books, educational equipments and stationary. Grants have also been provided for construction of schools and hostel buildings. Provisions have also been made in integrated Rural Development Programme (IRDP) and Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act(MGNREGA). Various housing schemes, like indira Awas Yojana, have been initiated for construction of micro habits and housing units for SC’s ST’s and top priority is being given for supply of drinking water. Assistance is given to them for self –employment like setting up poultry and dairy units. Training and coaching centers have been established for the training of SC/ST persons in order to achieve success in getting services.

**Table-1
Performance of the Mahatma Gandhi NREGA (National Overview)**

	(Fy06-07)	(Fy07-08)	(Fy08-09)	(Fy09-10)	(Fy10-11)	(Fy11-12)	(Fy12-13)	(Fy13-14)
Total job card issued (in crore)	3.78	6.48	10.01	11.25	11.98	12.50	12.79	12.72
Employment provided to households (in crore)	2.10	3.39	4.51	5.26	5.49	5.06	4.98	3.81
Total Person days (in crore)	90.5	143.59	216.32	283.59	257.15	218.75	229.86	134.80
SCs	22.5 (25%)	39.36 (27%)	63.36 (29%)	86.45 (30%)	78.76 (31%)	48.47 (22%)	50.96 (22%)	31.53 (23%)
STs	32.98 (36%)	42.07 (29%)	55.02 (25%)	58.74 (21%)	53.62 (21%)	40.92 (19%)	40.75 (18%)	21.09 (16%)
Women	36.40 (40%)	61.15 (43%)	103.57 (48%)	136.40 (48%)	122.74 (48%)	105.27 (48%)	117.93 (51%)	73.33 (54%)
Others	34.56 (38%)	62.16 (43%)	97.95 (45%)	138.4 (49%)	124.78 (48%)	129.38 (59%)	138.14 (60%)	82.18 (61%)
Person days	43	42	48	54	47	43	46	35

per HH (Days)								
Budget Outlay (in crore)	11300	12000	30000	39100	40100	40000	33000	33000
Central Release (in crore)	8640.8 5	12610. 39	29939.61	33506.6 1	35768. 95	29189. 77	30009.9 6	29885. 92
Total available fund (in crore)	12073. 55	19305. 81	37397.06	49579.1 9	54172. 14	48805. 68	45051.4 3	37084. 76
Expenditure (in crore)	8823.3 5 (73 %)	15856. 89 (82 %)	27250.10 (73 %)	37905.2 3 (76 %)	39377. 27 (73 %)	37072. 82 (76 %)	39657.0 4 (88 %)	24848. 75 (67 %)
Expenditure on Wages (in crore)	5842.3 7 (66 %)	10738. 47 (68 %)	18200.03 (67 %)	25579.3 2 (70 %)	25686. 53 (68 %)	24306. 22 (70 %)	27128.3 6 (72 %)	17832. 19 (76 %)
Total works taken up (in lakh)	8.35	17.88	27.75	46.17	50.99	80.77	106.51	111.64
Works complete d (in lakh)	3.87	8.22	12.14	22.59	25.90	27.56	25.60	11.17
Water conserva tion (in lakh)	4.51	8.73	12.79	23.43	24.26	48.81	49.26	45.41
Rural connecti vity	1.80	3.08	5.03	7.64	9.31	13.86	13.04	12.62
Any other activity	0.34	0.56	0.28	0.98	1.06	2.31	9.87	9.65

Source: MGNREGA-Report to the people

From the tables what appears can be summarized as below-

- 1: Total job card issue gradually increasing from its introduction to the date, which is a sign of prosperity.
- 2: Employment provided to households-Increased up to financial year 2010-11. After that, it has been decreasing slowly which is a negative sign.
- 3: Person days- Total person days increased at a galloping rate up to financial year 2009-10. Gradually it has been decreasing.
- 4: Percentage of women participation is also increasing, which is a great achievement of introduction of the project for the upliftment of the unemployed women.
- 5: Budget outlay-The Central government kept upward trend for sanctioning of budget, up to financial year 2010-11. Then onwards, a downward trend is seen.

- 6: Central release of fund increased when budget was increasing and according to curtailment of budget, release of fund also decreased.
- 7: Expenditure on wages was increasing but slowly.
- 8: Total works have increased at a galloping rate, matching with the demand of the local development but works completion report are not satisfactory. It is increasing very slowly due to budgetary control of the government. The Government is giving stress on assets creation of the nation.

Table-2

The MGNREGA Outcomes: FY 2013-2014 till Dec,13 (Physical: Employment)

Sl.No	States	No of house holds who have dema nded empl oyment	No of house holds provi ded emplo yment	Person days in lakh				
				Total	SC	% age of SC part icip ation	ST	%age of ST part icip ation
1	Andhrapradesh	5067891	5067891	1910.38	457.4	23.94	249.76	13.07
2	Arunachal Pradesh	139155	106286	22.43	0.02	0.07	19.90	88.75
3	Assam	1097100	1005137	197.92	12.55	6.34	31.85	16.09
4	Bihar	1839340	1432756	525.87	150.26	28.57	11.18	2.13
5	Chhatrisgarh	2439610	2058561	721.55	67.65	9.38	273.03	37.84
6	Gujrat	525013	428334	145.06	12.69	8.75	50.52	34.83
7	Haryana	303772	245423	78.12	38.91	49.81	0.00	0.00
8	Himachal Pradesh	503656	435013	179.85	51.96	28.89	15.48	8.61
9	Jammu & Kashmir	497083	322254	128.01	5.75	4.50	20.23	15.80
10	Jharkhand	993600	907552	306.86	39.14	12.76	113.41	36.96
11	Karnataka	1279992	799282	336.54	55.72	16.56	29.83	8.86
12	Kerala	1596790	1366447	542.44	85.63	15.79	15.72	2.90
13	Madhya Pradesh	2305470	1748436	507.29	94.96	18.72	147.27	29.03
14	Maharashtra	1039311	884149	346.24	32.40	9.36	63.30	18.28
15	Manipur	378221	363501	65.30	0.42	0.65	46.03	70.48
16	Meghalaya	321908	272125	96.63	0.61	0.63	90.49	93.65
17	Mizoram	172228	170982	73.07	0.02	0.02	72.88	99.74
18	Nagaland	384664	379172	81.43	0.62	0.76	76.58	94.04
19	Odisha	1573861	1323502	410.40	68.04	16.58	164.68	40.13

20	Punjab	329345	261029	65.76	51.92	78.95	0.03	0.04
21	Rajasthan	3475719	2950179	1161.33	232.39	20.01	322.38	27.76
22	Sikkim	58465	50166	19.80	0.85	4.28	7.28	36.75
23	Tamilnadu	5956529	5919370	2867.84	846.81	29.53	36.52	1.27
24	Tripura	595427	585556	318.57	53.71	16.86	145.50	45.67
25	Uttar Pradesh	5151416	4474138	1383.76	461.03	33.32	14.16	1.02
26	Uttarakhand	265196	250203	79.78	15.63	19.60	2.72	3.42
27	West Bengal	5410360	4267334	896.09	313.20	34.95	87.18	9.73
28	Andaman and Nikobar	11650	10998	3.57	0.00	0.00	0.43	1 1.96
29	Dadra&Nagar Haveli	NR	NR	NR	NR	NR	NR	N R
30	Daman & Diu	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR
31	Goa	3110	3052	.52	0.01	2.04	0.20	38.17
32	Lakshadweep	794	499	0.10	0.00	0.00	0.10	99.18
33	Paduchery	42527	37128	7.10	2.60	36.62	0.00	0.07
34	Chandigarh	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR
	Total	43759203	38126455	13479.89	3152.89	23.39	2108.63	15.64

Source: MGNREGA-Report to the people

From Table-2 it is seen that

- 1: In West Bengal no. of households demanding employment was 5410360. In India the number was 43759203, 12.3% of which are in West Bengal. But number of households who are provided employment in West Bengal was 4267334 and in India total number of employment provided was 38126455, out of which 11.19% are in West Bengal. The above percentages of Employments demanded are 12.3% and provided are 11.19%. So it can be said that West Bengal is doing well in employment generation.
- 2: Total person days created in West Bengal are 896.090 and in India are 13479.60 i.e. only 6% in West Bengal. S.Cs participation in West Bengal is 34.95% and in India that is 23.39%, which is more than national level, in case of S.Ts in West Bengal participation is 9.73% whereas in India it is 15.64%.

Table-3
Employment Generated

Sl.	States	Women	% of women participation	Others	Average person days per household	No. of households availed 100 days of employment	% of household completed 100 days employment.

1	Andhrapradesh	1116.16	58.43	1203.22	38	198906	3.92
2	ArunachalPradesh	7.05	31.43	2.51	21	8	0.01
3	Assam	48.56	24.53	153.53	20	2814	0.28
4	Bihar	179.56	34.14	364.44	37	50036	3.49
5	Chhattrisgarh	348.24	48.26	380.87	35	80274	3.90
6	Gujrat	65.30	45.02	81.85	34	12301	2.87
7	Haryana	32.75	41.92	39.20	32	5855	2.39
8	Himachal Pradesh	112.56	62.59	112.41	41	15469	3.56
9	Jammu and Kashmir	28.63	22.36	102.03	40	9248	2.87
10	Jharkhand	96.06	31.31	154.31	34	34031	3.75
11	Karnataka	157.00	46.65	251.00	42	42086	5.27
12	Kerala	506.92	93.45	441.09	40	36974	2.71
13	Madhya Pradesh	209.81	41.36	265.06	29	33154	1.90
14	Maharashtra	149.89	43.29	250.53	39	70455	7.97
15	Manipur	22.65	34.68	18.85	18	0	0.00
16	Meghalaya	41.63	43.08	5.53	36	6173	2.27
17	Mizoram	19.73	27.01	0.17	43	0	0.00
18	Nagaland	21.40	26.29	4.24	21	365	0.10
19	Odisha	135.33	32.97	177.67	31	40353	3.05
20	Punjab	34.84	52.98	13.82	25	2838	1.09
21	Rajasthan	781.20	67.27	606.56	39	137627	4.67
22	Sikkim	9.11	46.01	11.67	39	1056	2.11
23	Tamilnadu	2409.10	84.00	1984.51	48	411150	6.95
24	Tripura	151.33	47.50	119.35	54	10786	1.84
25	Uttar Pradesh	306.51	22.15	908.57	31	76770	1.72
26	Uttarakhand	33.20	41.61	61.42	32	5701	2.28
27	West Bengal	300.44	33.53	495.71	21	30126	0.71
28	Andaman and Nikobar	1.62	45.46	3.14	32	179	1.63
29	Dadra&Nagar Haveli	NR	NR	NR	NR	NR	NR
30	Daman & Diu	NR	NR	NR	NR	NR	NR
31	Goa	0.38	73.38	0.31	17	2	0.07
32	Lakshadeep	0.03	27.35	0.00	21	0	0.00
33	Paduchery	6.07	85.52	4.50	19	3	0.01
34	Chandigarh	NR	NR	NR	NR	NR	NR
	Total	7333.06	54.40	8218.07	35	1314740	3.45

Source: www.MGNREGA performance

From Table-3, shows that,

- 1: Women participation in West Bengal was 300.44. In India the number was 7333.06, 4.09% of which was in West Bengal. Participation in other few States was such as TamilNadu, Andhra Pradesh, Kerala and Chhattisgarh were more than West Bengal.

- 2: Average person days per household- in West Bengal the rate was 21, In India it was only 35
- 3: No. of household availed 100 days of employment-In West Bengal it was seen that 30126. In India it was 1314740. In West Bengal it was 2.29%. Percentage of household completed 100 days employment in West Bengal 0.71% .In India was 3.45%. This is also an indicator of fulfilling the MGNREGA.

Handloom Industry:

Since independence small scale industries have taken a very important role in Indian economy. About 20% of national income is being contributed by this sector. Almost 70% people are dependent on agricultural activities directly or indirectly for livelihood. With the advancement of science and technology, the idea of small scale industry has changed greatly. More emphasis has been given on agriculture as well as small scale industry. Handloom is such type of industry, which begins with cultivation of cotton plant and ultimately ends up with spinning and making of cotton cloths. In India on an average monthly consumption of cotton textile is 122308198 (in kg). In West Bengal on an average monthly consumption 4449151 (in kg) which is 3.37% and monthly average production of cotton textile in India (in meters) 3012495, in West Bengal on an average production of cotton textile (in meters) 60276, which is 2% in comparison with India. (Census of Handlooms in India 1997-98., National council of applied economic Research). In Medinipore cotton textile production is 142707(in values000). In West Bengal the geo-ecological condition is more or less ideal for cotton plant cultivation and cotton processing. Cotton and cotton clothes are three times more profitable than rice. As it has industrial processing sectors, it provides employment to a considerable number of people including women and children.

The handloom industry runs throughout the year. It has an additional advantage of providing employment to agriculturists even during the slack season. At present this sector acts as a supplementary source of income in most of the district of West Bengal. But this can become a full time more profitable occupation if productions of clothes are organized, marketing and distribution are channelized in the era of globalization, because where consumption is 3.637% in West Bengal but production is 2% in comparison with India. As the demand is high so there is greater scope for production of handloom products in West Bengal which will be more profitable in future.

The financial position of the village level handloom industries suffer from an incurable disease, i.e. paucity of funds. There is little supply of money to cope with ever increasing demand of working capital funding. The Co-operative societies already in operation are unable to satisfy the severe financial crunch towards supply of ever increasing of demand of working capital. The prices of raw materials are increasing everyday and no control over this increase exists. The whole sellers who are practically controlling the entire market of raw materials are also controlling the price thereof and charging very high prices for the same.

It is therefore suggested that there should be some positive control over the above phenomena. Some government control agencies should be established who will operate in

this sector to supply the necessary raw materials to the handloom operators directly at a reasonable price and with a soft rate of interest on the credit on the one hand. On the other hand the agency so established should come forward to foster the marketing of the handloom products at a reasonable price.

It is noticed that positive steps have been taken by the Central Government and State Government in this direction. We may therefore expect that in future a rosy picture will come out and the present decaying position may be a thing of the past.

As India is under- developed country, it has so many resources for the economic development of the country. It is a second largest population country in the world. According to Malthus theory the country will be over populated when its resources will be shortfall for optimum uses, as ratio between populations. So India is lucky, because it has so many resources which can be utilized by its population, but in our country, our human resources are spending their life without employing these resources properly. If these human resources are properly used in a scientific way this country will be more and more developed than any other countries in the rest of the world. Our Government is also trying to abolish poverty through its 5- year plan periods. More stress should be given on small scale industries for the fulfillment of the goal.

China is the first largest population country in the world, theirs electronic goods is also a small scale product which has captured the world market, and in this way they are alleviating of their poverty. Not only that they are producing toys from their small scale industry which are also attractive in the rest of the world for poverty reduction schemes. Giving stresses on small scale industries China is alleviating poverty from their country.

India has so many scopes for alleviating poverty through small scale industries. In this sector, less investment is needed but profit will be earned maximum. As it is labour intensive project, maximum population will be engaged and the unemployment will be reduced.

Conclusions:

Through the Government welfare schemes i.e, MGNREGA, Indira Abash Yojona, grant for SC/ST are not the real poverty reduction process. These schemes do the ideal to the public, they do not try themselves for permanent future earning capacity, they gradually become dependent on Government grant only they do not seek other employment for protect themselves from uncertain future. Government's grant should be in way that the public will be really benefitted through their permanent employment. Such as Toys making, Electronic goods, Fishery, Handlooms, Sea fishing etc. where less investment is needed but scope of large employment for a future golden rosy developing India.

Analysing the barriers in Vendor Managed Inventory in medical stores

Ms Jyoti^[1]&Dr.Neetu Gupta^[2]

YMCA University of Science & Technology
Faridabad (Haryana)

Abstract: Vendor Managed Inventory came to light after its success story at Walmart. VMI is an agreement for maintaining sufficient stock levels and ensuring customer satisfaction. It is a collaborative approach for maintaining optimum inventory levels in a supply chain. VMI is applied in various industries and the outcomes depend upon the kind of products manufactured or produced. In our study we tried to enlist the barriers of VMI implementation on medical stores around. The research quantified the present barriers using Graph Theoretic Approach and also figured out further scope for removing these barriers.

Keywords: Vendor Managed Inventory, Graph theoretic approach.

Introduction: With the rise of complexities in supply chains, the methods adopted for management of inventory levels /stock replenishment techniques also changed. One of those methods which has proved itself in various industries is Vendor Managed Inventory. This is applied on different types of industries and inventory model is suggested according to the need of the industry. VMI involves shifting of inventory controls in the hands of the vendor. It differs from the traditional system in the way that no purchase orders are required, transportation costs are shared, stock levels are shared. Vendor gets whole control on inventory and stocks are filled accordingly.

Literature review:

Some researchers like Cachon (2001) [20] says, “VMI alone cannot provide an optimal solution of VMI, both the vendors and retailers must agree on to participate actively in terms of VMI contract and willingly share benefits”. Barrat (2003) [8] reviewed and call for the actual economic benefits of VMI applications

The theory of VMI may appear promising, actual results of VMI implementations vary. Dong, Muckstadt, Sabath and Fontanella, (2001) [19] interviewed seven executives in the field of Supply Chain Management and quotes one of these managers saying: “Out of 10 VMI implementations, three or four achieve great benefits. Three or four have some benefits, but not as much as anticipated, and two or three do not get any benefits”. While there are many benefits, there are also a number of challenges that may exist in practice and that can potentially reduce the benefits obtained from VMI or lead to failures in VMI programs. Wu, and Yang (2006) (2009) [7,8], Geetha and Uthayakumar (2010) [12] studied the policies for non-instantaneous deteriorating items. Musa and Sani (2012) [17] have studied ordering policies for non-instantaneous deteriorating items.

It was observed through the literature review that the VMI has not been able to prove itself in the field of medicine. Even big pharmaceutical companies are facing issues like inefficiency in discovering new drugs and expiry of patents registered in their name. The main reason is the huge cost involved in research and patents. These companies lack a drive to find a VMI solution. For implementation of VMI many inventory models are already suggested.

We in our research are focussing on the big medical stores around us, it was observed that most of these still note down the sales in registers and don't use any data sharing process between

the supplier and retailer, they seem to show resistance towards change. There are many reasons that came out as a result of discussions in these retail stores.

BARRIERS IN MEDICAL STORES: Barriers as the name suggests is a hurdle in the way of implementation of any strategy/planning. The barriers are more in the field of products that have small life cycle. In our research we have gone through a research on medical stores in our region, it was noticed that till date most of the medical stores with ample sales are not using VMI. Even any kind of software for keeping records is not working for them. After analyzing the literature and after discussions with the vendors, we have analysed the following barriers, these can be broadly classified into:

Reliability related factors: Between the vendor and supplier the relationship depends on mutual trust and co-operation. Some of the major barriers in VMI implementation in this category are:

- Lack of cooperation
- Delayed response time
- Full control of supplier
- Lack of trust

Lack of cooperation: In a VMI set up where everything works upon mutual cooperation. The medical stores will lose customers if there is lack of cooperation by the vendor. Most of the suppliers deal with multiple retailers so sharing the whole sales information will give an edge to the supplier and the business is affected if he shows preference or cooperates with some other retailer. Most of the retailers considered it as a barrier.

Delayed response time: For better implementation of VMI, the stock at retailers end should be maintained keeping in view the market demand. The response time during the immediate surge in demand should be very quick. The retailers fear increase in price of product or delayed response which loses customers.

Full control of supplier: Since the whole replenishment process is under control of the supplier. This is considered as a barrier rather than opportunity to grow business.

Lack of trust: This sector due to complexity and competition in the market, shows lack of trust when it comes to sharing of data to supplier. This is a significant barrier in implementation.

Management related factors:

- Short shelf life
- Improper storage conditions
- Complexity in handling of products.
- Difficulty in assignment of codes.

Short shelf life: Some of the products have shorter life. Handling them in a proper way and delivering manufactured medicines on time is a challenge for the supplier. This is also a barrier in VMI.

Improper storage conditions: Most of the medicines require an optimum temperature for storage. Some are to be kept at cool temperatures /away from direct sunlight. If this is not taken care of the salts in the medicine become ineffective. This is also a barrier in this process.

Complexity in handling products: As there are different types of medicines available with same composition. For a big store, stock of different companies is required. It makes it a complex chain and proves to be a barrier in handling products.

Difficulty in assignment of codes: The complex nomenclature and variable costs of medicines makes it difficult to assign barcodes and use any inventory maintaining system. The cost of implementing any such system is also high so generally it is avoided by store owner.

Marketing Issues: These issues are related to the demand and issues that lead to certain changes

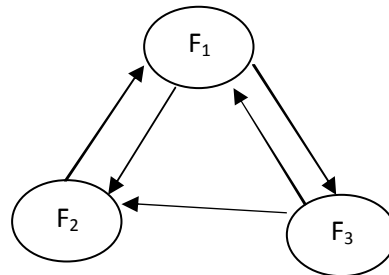
- **Unexpected demand:** In medical stores, one cannot predict the demand in case of an epidemic or seasonal change related infections, the demand that stays consistent throughout the year, shoots up to ten times in such cases.
- **Bans by government agencies:** Sometimes medicines are banned if some severe side effects are detected. These can be the medicines which are frequently recommended and big stocks maintained by reputed medical stores. In such situations, none of the supply chain partner is ready to bear the loss.
- **Impact of new research findings:** New researches in this field sometimes lead to bans on certain medicines or increase demand of a particular medicine. Again the barrier here is the loss sharing if sales stop immediately.
- **Failure of predicted sale graphs:** It is quite common that the sales are not consistent to the demands predicted. Predicted sales and actual sales generally show a gap. This too proves to be a barrier in VMI.

Graph theoretic approach : A graph $G=(B,E)$ consists of a set of objects $B=\{B_1, B_2, B_3, \dots\}$ called vertices or nodes and another set $E=\{e_1, e_2, e_3, \dots\}$ of which the elements are called the edges, each edge is identified with a pair of vertices. The vertices b_i, b_j associated with the edge e_k are end vertices of e_k .

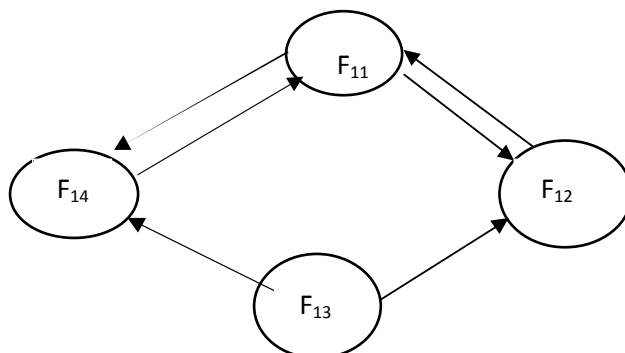
Most common representation of graph is by means of a diagram, in which vertices are represented by small points or circles and each edge as a line segment joining its end vertices. Graph theory has proved its mettle in various fields of science and technology such as physics, chemistry, mathematics, sociology, economics and operations research, linguistics, internet etc. It is not only useful in dealing with structure of the system but also in handling structure of the system.

- **Forming digraph:** The digraph is a directed graph. Digraph consists of nodes and edges. A node $\{b_i\}$ will represent presence or measure of the attribute. The number of nodes is equal to the number of factors considered. If node i has some importance over the factor j then arrow will move from i to j . If factor j have relative importance on i then arrow is directed from j to i , based on this digraph is drawn.
- From this, a matrix is developed. It is a $m \times m$ matrix, where the diagonal element represent sub-factors and off diagonal elements represent the interactions b/w them.
- Now calculation of 'permanent function' is done.
- Develop the BIV matrix calculating the benefits from the digraph. Value of permanent function at each sub-factor level provides inheritance for each factor, it is again decided after discussions with experts.
- Now calculate the permanent function 'BIV', which quantifies all the VMI benefits.

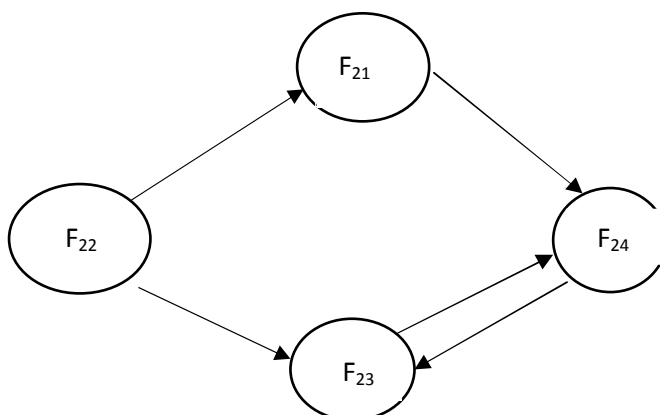
Formation of digraphs:

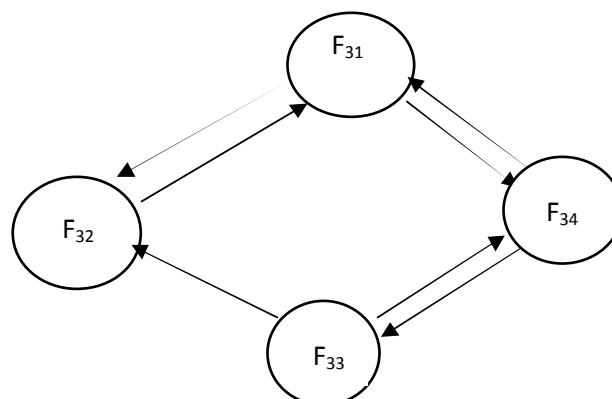
For the first set of factors that act as barriers is given by:

For the second set of barriers in medical stores:

For factors that are related to marketing can be related as:

For assignment of values: For assigning values to the inheritance of factors we will use this table

Measure of factor	Value Assigned
Extremely insignificant	
Very insignificant	
Moderately insignificant	
Slightly insignificant	
Medium value	
Slightly significant	
Moderately significant	
Very significant	
Extremely significant	

Tabel:II [1,2]

For interdependence of factors in VMI:

Qualitative Measure of factor	Value Assigned
Very low	
Low	
Medium level	
High	
Very high	

Tabel III [3,4]

Matrix Representation: The directed graph helps us to look at the interdependencies between the factors. The matrix converts these interdependencies in mathematical form and helps us to calculate the 'BIV' value. Its calculation is done through GTA.

$$BIV = \begin{matrix} & F_1 & F_2 & F_3 \\ \begin{matrix} F_1 \\ F_2 \\ F_3 \end{matrix} & \begin{bmatrix} 7 & 3 & 3 \\ 4 & 7 & 2 \\ 1 & 3 & 8 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

For reliability related factors: The matrix representation for the first set of factors is represented as:

$$F_1^* = \begin{matrix} & F_{11} & F_{12} & F_{13} & F_{14} \\ \begin{matrix} F_{11} \\ F_{12} \\ F_{13} \\ F_{14} \end{matrix} & \begin{bmatrix} 8 & 4 & 3 & 4 \\ 4 & 7 & 2 & 4 \\ 2 & 3 & 4 & 2 \\ 4 & 3 & 3 & 7 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

For management related factors: The matrix representation for factors that relate to management is

$$F_2^* = \begin{matrix} & F_{21} & F_{22} & F_{23} & F_{24} \\ \begin{matrix} F_{21} \\ F_{22} \\ F_{23} \\ F_{24} \end{matrix} & \begin{bmatrix} 7 & 3 & 3 & 1 \\ 4 & 7 & 2 & 1 \\ 2 & 3 & 4 & 2 \\ 4 & 3 & 3 & 7 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

For marketing related factors: The matrix representation for factors that are related to marketing are:

$$F_3^* = \begin{matrix} & F_{31} & F_{32} & F_{33} & F_{34} \\ \begin{matrix} F_{31} \\ F_{32} \\ F_{33} \\ F_{34} \end{matrix} & \begin{bmatrix} 6 & 3 & 4 & 4 \\ 3 & 7 & 4 & 4 \\ 3 & 4 & 6 & 3 \\ 3 & 4 & 3 & 8 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

The application.

In this application part, researchers tried to access benefits of VMI on an industry which using VMI for resolving inventory issues. We followed the following steps:

- 1) We identified the major factors and used the table I for values.
- 2) The various sub-factors listed under the major factor were assigned values from table I.
- 3) Directed graph is developed showing the linkage b/w them.
- 4) The numerical inheritance values are assigned and the interdependent values are also assigned.(using the tables II and III)
- 5) The matrix and digraph are formed for all three categories of factors.
- 6) The values are calculated for F_1^* , F_2^* , F_3^* and F^* using GRAPHER tool.
- 7) These values are then compared for the factors involved.

Results calculated using GRAPHER:

‘GRAPHER’ is a tool specifically designed to calculate the permanent function of interdependent factors. This tool is used by us for calculation of result from the matrix obtained using digraph. The numeric value obtained in our case shows the barrier faced by each category of factors. The results we obtained are

Category of factors	Permanent function	Obtained value
Reliability related factors	F_1^*	78.00000
Management related factors	F_2^*	11.00000
Marketing factors	F_3^*	55.00000

The ‘BIV’ value obtained after use of “GRAPHER” = 593.00000

CONCLUSION:

In this work, we have tried to analyse the barriers in applying VMI on medical stores. For this the barriers are classified into three major categories, their inheritance and interdependence is assessed after discussions with medical store owners and literature available on VMI in pharmaceutical industries and perishable goods industry. The analysis of work through GRAPHER gives us numerical values for the influence of particular category of factors on VMI in medical stores. The factors that are the greatest barrier in VMI implementation are the marketing factors followed by reliability factors and the least affecting barrier is management related factors. So, if we have to apply VMI in medical stores we have to work upon marketing factors which includes unexpected demand, bans by government agencies, impact of new research findings, failure of predicted sale graphs factors so that the collaborative planning can succeed. Most of these prominent factors are not controlled by supply chains so the difficulty of implementing VMI on these medical stores still needs to be worked upon. The BIV value also suggests

that the three categories of factors contribute a lot towards barriers in VMI implementation .

References:

1. Das, S.K. (1996) 'The measurement of flexibility in manufacturing systems', International Journal of Flexible Manufacturing Systems, Vol. 8, No. 67, pp.67–93.
2. Dev, N., Kachhwaha, "Decision Making in the Manufacturing Environment Using Graph theory and Fuzzy Multiple Attribute Decision Making Methods", January 2007 DOI 10.1007/978-1-4471-4375-8, Publisher: Springer Verlag, London
3. C'ardenas-Barr'on, L.E., Treviño-Garza, G., and Wee, H.M. (2012), 'A Simple and Better Algorithm to solve the Vendor Managed Inventory Control System of Multi-Product Multi-Constraint Economic Order Quantity Model', *Expert Systems With Applications*, 39, 3888–3895.
4. K. Jangra, S. Grover and A. Agrawal (2011), "Digraph and matrix method to evaluate the machinability of tungsten carbide composite with wire EDM", International Journal of Advance manufacturing Technology, vol.56, pp.959-974.
5. K. Jangra, S. Grover, F.T.S. Chan and A. Agrawal (2011), "Digraph and matrix method for the performance evaluation of carbide compacting die manufactured by wire EDM", International Journal of Advance manufacturing Technology, vol.54, pp.579-591.
6. M.N. Faisal, D.K. Banwet and R. Shankar (2011), "Quantification of Risk mitigation Environment of supply chains using graph theory and matrix methods", European Journal of Industrial Engineering, vol.1, no.1, pp.22-39.
7. S.S. and Attri, R. (2014) 'Development of reliability index for cogeneration cycle power plant using graph theoretic approach', International Journal of System Assurance Engineering and Management, Vol. 5, No. 4, pp.700–710.
8. Marloes J.T. Claassen, Arjan J. van Weele, Erik M. van Raaij, (2008) "Performance outcomes and success factors of vendor managed inventory (VMI)", Supply Chain Management: An International Journal, Vol. 13 Issue: 6, pp.406-414
9. Wagner, S., & Neshat, N. (2009). Assessing the vulnerability of supply chains using graph theory International Journal of Production Economics 121 (6), 121-129 DOI: 10.1016/j.ijpe.2009.10.007
10. Wu, K.S., Ouyang, L.Y., and Yang, C.T. (2006), 'An Optimal Replenishment Policy for Non Instantaneous Deteriorating Items with Stock-Dependent Demand and Partial Backlogging', *International Journal of Production Economics*, 101, 369–384.
11. Wu, K.S., Ouyang, L.Y., and Yang, C.T. (2009), 'Coordinating Replenishment and Pricing Policies for Non-Instantaneous Deteriorating Items with Price-Sensitive Demand', *International Journal of Systems Science*, 40, 1273–1281.
12. Geetha, K.V., and Uthayakumar, R. (2010), 'Economic Design of an Inventory Policy for Non Instantaneous Deteriorating Items Under Permissible Delay in Payments', *Journal of Computational and Applied Mathematics*, 223, 2492–2505.
13. D. J. Cook and L. B. Holder. Graph-Based Data Mining. IEEE Intelligent Systems, 15(2), 32-41, 2000.

14. Maitrayee Mukherjee and Lawrence B. Holder. Graph-based Data Mining on Social Networks. KDD04, 2004.
15. Vineet Chaoji, Mohammad Al Hasan, Saeed Salem and Mohammed J. Zaki. An integrated, generic approach to pattern mining: data mining template library. Springer Science+Business Media LLC 2008.
16. William Eberle and Lawrence Holder. Mining for Structural Anomalies in Graph-based Data. IEEE. Graph Theoretic Approach for Data Mining.
17. Musa, A., and Sani, B. (2012), 'Inventory Ordering Policies of Delayed Deteriorating Items Under Permissible Delay in Payments', *International Journal of Production Economics*, 136, 75–83.
18. Barratt, M. (2003). Positioning the role of collaborative planning in grocery supply chains. *International Journal of Logistics Management*, 14(2), 53-66.
<http://dx.doi.org/10.1108/09574090310806594>
19. Blatherwick, A. (1998). Vendor-managed inventory: fashion fad or important supply chain strategy?. *Supply Chain Management: An International Journal*, 3(1), 10-11.
<http://dx.doi.org/10.1108/13598549810200825>.
20. Marloes J.T. Claassen, Arjan J. van Weele, Erik M. van Raaij, (2008) "Performance outcomes and success factors of vendor managed inventory (VMI)", *Supply Chain Management: An International Journal*, Vol. 13 Issue: 6, pp.406-414
21. **Cachon**, G. **2001**. Stock wars: inventory competition in a two echelon supply chain. *Operations Research*. 49(5). 658-674

Impact of Training & Development Programmes On Teachers Performance

Dr. Hitesh A. Kalyani

Assistant Professor

Department Of Commerce

S.N.Mor College,

Tumsar, Dist. Bhandara

Abstract:-

Teachers are major assets of any organization. The active role they play towards an Educational Institute success cannot be underestimated. As a result, equipping these unique assets through effective training becomes imperative in order to maximize the job performance. Also position them to take on the challenges of the today's competitive business climate. Although extensive research has been conducted in the area of Human Resource Management, the same cannot be said on teachers training especially as it concerns developing countries. Education is a broader phenomenon breaking shell of a classroom teaching and has its own importance in every sphere of life. Training & Development Programme helpful for the development of teachers in Educational Institute. Training & Development Programmes play a vital role for the entire organisation. The systematic and effective processing of these vital raw material i.e. education into a meaningful and practicable form depends upon the quality of the way in which it is processed. University Grants Commission (UGC) has shouldered this responsibility in the hands of college teachers. Thus the output, which universities provide to its students, depends upon the quality of its college teachers. The quality of education providers i.e. college teachers is improved, the overall purpose can be served more effectively. The conduct of training and development programmes plays a significant role in improvising the quality of lecturer, if such programmes are implemented effectively and systematically.

Keywords: Orientation course, Refresher course, training and development programmes, U.G.C., Education.

Introduction:

Universities in any country can be regarded as the backbone of its educational future and the college teachers can better be described as its architectures. The most vital element in future building and success of any country is education. Education can be judged from its following ingredients:

- Flow of knowledge
- Voluntary and committed response of learner
- Mental perception
- Progressive improvement
- Ideas of universal validity
- Development of perfection
- Constant up gradation

In order to improvise the quality of education, there are two significant measures. First, either the syllabus of the university can be enriched or second, the quality of education providers can be improved. Enrichment in the university syllabus can again affect the students who may not be proficient enough to gain all the knowledge. The researcher thus finds necessary to conduct a research study on Role of Training & Development Programmes in Educational Institution.

If life implies growth, and if education is necessary to the full and continued growth of human beings, then education cannot be simply a prelude to adult life or the attainment of some narrow vocation." The end of growth is more growth and the end of education is more education. "The process of education is a continuous process of adjustment, having as its aim at every stage an added capacity of growth."

AIMS OF EDUCATIONAL SYSTEM OF INDIA:

The major aims of Indian educational system consist:

- **Conservation and Perpetuation of Social life**
- **Promotion of Culture and Civilization**
- **Development of Cultural Pluralism**
- **All-round Development of the Individual**
- **Spiritual Development of a student**
- **Responsibility of Social Reconstruction**
- **Development of Quality of Leadership**
- **Promotion of Social Efficiency**
- **Gateway to Lucrative jobs**
- **Society in Miniature**
- **Centre of Community life to solve Social & Cultural Problems**
- **Introduction of Productive work**
- **Satisfaction of human need**
- **Creation of sense of security in human**
- **Development of sense of co-operation**

TRAINING & DEVELOPMENT PROGRAMMES:

It is not only the UGC but also college teachers who have the main responsibilities in regard to conduct of training and development programmes for the teachers. The training and development programmes should be conducted in such a way so to provide maximum benefits to the teachers with minimum efforts and without hampering their normal employment.

In order to analyze the training and development programmes for college teachers or lecturers, first of all it is very necessary to understand what training and development actually meant for and what benefits can be provided by imparting training and development programmes.

TRAINING:

Training refers to effectively systemized and evaluated attempts in any programmes, tailor made to fit the needs of a particular organization. In harmony with its aims and policy and followed for the purpose of developing in men and women at whatever level or responsibility certain attitudes, actions, skills and abilities, that enable them to make the most effective contribution, as a living organism, to the combined effort; while removing gross inequalities in organization and improving their specific job performance.

Training can be defined from following four factors:

- (1) Increasing specific job performance.
- (2) Simplification of the system.
- (3) Trump card of the take off stage in the process of development
- (4) Drilling in quicker performance.

ESSENTIALS OF TRAINING:

- 1) Knowledge
- 2) Attitudes
- 3) Training for all

- 4) Active participation
- 5) Timing of training
- 6) Conformity with objectives
- 7) Fulfilling certain needs of students
- 8) Teacher climate

DEVELOPMENT:

Development is a somewhat related concept. It not only improves the performance of current job but also brings about growth of personality; help individuals in the progress towards maturity and actualisation of their potential capacities. Training a person for a bigger and higher job is development. Training is for imparting technical and mechanical knowledge whereas the process of development takes place in top or middle level Teacher, which imparts not only skill and knowledge but also certain personality and mental attitudes.

IMPORTANCE OF TRAINING & DEVELOPMENT PROGRAMMES:

Training is potentially one of the best useful tools available to teachers. A teacher can make use of training to help him to get things done through in a college most effectively and most efficiently. Training helps the teachers in its obligation to communicate its purpose and policies to all levels of students so that they fulfil their dreams and prosper. The most important task of teachers is to improve the competency of the students. Training focuses on interaction problem-solving and information sharing and a means of expeditiously pooling knowledge. Training is a corner- stone of sound Teacher, for it means teaching more effective. The importance of training programme may be expressed in the following heads:-

1. **Training is a service to college:** - It is a service to college in the sense that under the training several useful functions of college can be performed.
2. **Meeting Goals:** - Training helps in achieving the desired output and hence meets the goals. Proper training on good decision making and problem solving and skills training would help achieve the organization goals.
3. **Improving teacher's performance:** - The teacher's performance depends on the effectiveness and efficiency of their work. They need to get trained and developed to increase their efficiency and get trained on required skills so that there are minimal errors and re-work. This would save time and produce quality output.
4. **Increased Result:** - Right training and development sessions at right time will impart the right KSA (knowledge, skill and attitude) to the teachers.
5. **Teachers satisfaction:** - Training also improves the quality of work and work life thus, adding on to teacher's satisfaction.
6. **To meet new challenges:** - Teachers can get trained on the skills which are the demand of the time. Newer challenges crop up with the changing demands, to meet these challenges training imparts the required KSA to the teachers.
7. **Better performance with Increase in quality of teaching:** - As already stated in the need of training programme the objective of training programme to increase quality, by training the teachers, quality may be increased.

8. **Proper utilization of 3 M's:-** "Teacher is the proper utilization of Men, Money and Methods." Trained teachers can achieve target by doing everything with proper planning and by using traits when required.
9. **Standardization:** - With the help of proper and pre-planned training programmes the best available methods of performing the work can be made available to all the teachers.
10. **Team spirit:** - Training and development helps the organization to develop a sense of team work and inter- team institution.

The University Grants Commission is the controlling and governing body and is authorized to conduct training and development programmers for college teachers of universities, which may comprise the followings:

- Orientation courses
- Refresher courses
- Educational conference
- Seminars
- Workshops
- Vocational courses
- Sandwich Courses
- Intensive courses
- Symposium
- Publication Units

ORIENTATION PROGRAMME:

This program is mainly intended for the new entrants to the profession of teaching in the colleges and the universities. The program is designed to inculcate in the young persons, who have just finished their formal higher education and have joined institutes of higher education as lecturers, a genuine love for teaching through a total understanding of their duties and responsibilities to their students, peers, college administration and the society at large, and above all to themselves. They are to be adequately informed of the teaching techniques, which have seen a tremendous upheaval over the years and more particularly in recent times through the information technology revolution and all the associated knowledge base.

REFRESHER COURSES:

The Refresher Course is subject-oriented providing opportunities for the serving teachers of colleges and universities to meet their peers in an atmosphere of mutual learning and interaction. The Course is intended to give information about the latest additions to the knowledge base in the subject through acknowledged experts in various activity-fields. The course also helps the teachers in tackling problems associated with introduction of new courses of study and revision of syllabus, and in finding out the latest trends of research in the subject. The Orientation Programs (Duration 4 weeks) and Refresher Courses (Duration 3 weeks)

IMPACT OF TRAINING & DEVELOPMENT PROGRAMMES

- ✓ Teachers thought that the Training & Development Programmes relevant to their occupation.

- ✓ Teachers thought that the Training & Development Programmes content sufficient to cover the course. Teachers thought that the content sufficient to cover the course.
- ✓ Teachers agree that the duration of Training & Development Programmes was adequate.
- ✓ Teachers view that the effectiveness of Teachers Training & Development Programmes was good.
- ✓ Teachers thought that the Teachers Training & Development Programmes are well organised.
- ✓ The various Training and Development Programmes conducted for college teachers colleges are effective, valuable, suitably constructed and conducted proficiently.

IMPROVEMENTS IN TRAINING & DEVELOPMENT PROGRAMMES:

For improving the quality of the programme of teacher training and development:

Undertaking well-planned subject content courses leading to insight into basic concepts, objectives and implications of subjects to be caught in collaboration with university departments;

- (a) Introducing integrated courses of general and professional education in universities;
- (b) Vitalising professional studies and basing them on Indian conditions through development research;
- (c) Improvement of training institutions.
- (d) Revising the curricula and programmes at all levels of teacher training.
- (e) Systematic and co-ordinated programmes should be organized by university.
- (f) Some training is necessary for teachers and suitable arrangements should be made.
- (g) The UGC should take the responsibility at the national level for the maintenance of standards in teachers training.
- (h) As a substantial allocation of funds should be made available to the UGC for improvement in teachers training.
- (i) The UGC should set up a standing committee for teachers training consisting of persons from the profession to deal with standards of teachers training.
- (j) The Government of India should make provisions of funds in the centrally sponsored sector to assist state governments develop teacher training.

CONCLUSION:

Followings were conclusion regarding the conduct of training and development programmes of college teachers

Teacher training is not the responsibility of the teacher alone. It is co-operative enterprise. It has to be promoted by several agencies. These agencies are colleges, teachers, Governments and teacher's organizations.

- Proper incentives should be provided for teacher growth in training. The basic incentive is provided by the dynamic of life in independent India. But inherent motivations should be supported by better rewards for effort and quality of service.
- Individual teacher should follow ideals of service and participate in community development and develop good human relations and professional activities in college.

- The college themselves should organize training programmes, undertake democratic college administration and provide constructive supervision.
- Teachers' organizations should also provide leadership in bringing about professional growth, co-operate with the Government and lay special emphasis on the provision of professional activities rather than only on the financial improvement of their members.
- Teacher's college should provide leadership in training programmes, provide short-term professional courses for teachers, conduct workshops and promote professional writing.
- The Government should provide constructive inspection, provide training programmes and give financial assistance to other agencies to undertake training programmes.

References:

Name of the book	Name of the Author(s)
Research Methodology	S. Sinha & AK Dhiman
UGC 10th Plan (Schemes & Guidelines)	UGC
Research Methodology	P. Saravanel
Introduction to Quantitative Techniques and Data Processing	K. Venkata Rao
In-service Teaching Education	MA Siddique
A guide of teaching practices	L. Mannon, L. Cohen & K. Morrison
www.ugc.ac.in	UGC Website
www.nagpuruniversity.org/	Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University Web site

**GENDERED MEDIA, IDENTITY AND THE MARGINALIZED GROUPS:
UNDERSTANDING THE LIVES OF INDIA'S THIRD GENDER***

Ruman Sutradhar

Research Scholar

Department of Political Science

Assam University, Silchar

Email- rumansutradharfem@gmail.com

Abstract

Media is the most powerful and influential means of communication in today's world which can not only have a positive impact but also have a negative impact on the society as a whole. Media is gendered in the sense that it communicates stereotypical images of the sexes to the world. For instance, men are often shown as aggressive and the sole bread earner of the family, women are shown as workers as well as care takers and the third genders, who are the most underrepresented, are shown as begging or giving blessings to the new born. Of the three sexes, women are at the margins but the third genders are beyond the margins. Recent researches on the marginalization of the third sex have no doubt raised their issue among a group of researchers, but that is mostly from a health perspective. As to understanding their lives as an inseparable part of human society has remained largely underrepresented in media, especially visual media. Under the backdrop, the paper is an attempt to understand how media is gendered in a developing country like India, which will constitute the first part of the paper. The second part will focus on some exceptions like the case of Laxmi Narayan Tripathi, the celebrity hijra. It will focus on how a third gender people like Laxmi Narayan Tripathi and Manobi Bandopadhyay could confidently stand for their identity, especially their gender identity where media played a strong role. Hence, this section will focus on how media can have a positive impact on the lives of the marginalized groups, in the light of their autobiographies. This will be followed by a concluding part on the lives of India's third gender and the positive changes that can be brought by media.

Keywords: Media, Gender, Identity, Third Gender, Marginalized Groups, Hijra.

Introduction

"Why explore the relationship between media, gender and identity? Media and communications are a central element of modern life, whilst gender and sexuality remain at the core of how we think about our identities"-writes David Gauntlett, the British sociologist and media theorist in his 2008 book on Media, Gender and Identity. Media exerts considerable amount of influence on the common masses through various means like television, internet or magazines. In most Indian families, housewives are mostly engaged in watching TV programs, be it serials, movies or other realistic programs; the male sections are mostly engaged in watching news or movies, youths are in constant touch with internet and popular culture, while kids with cartoon programs. This is commonly found in rural and semi urban areas, while urban areas have far more modernized with an equal basis of sharing media. As we know a majority population of India, around 70%, resides in rural areas, the content of programs in media is vital as it influences the mind of the audience positively and negatively. Media has the "power to represent 'socially acceptable' ways of being or relating to others, as well as to allocate, or more usually withhold, public recognition, honour and status to groups of people" (Carter & Steiner, 2004, p. 1). To clarify, the gendered nature of media played an important role in the social

acceptance of men as sole bread earners of the family and women as the one taking cooking responsibility in home in a country like India. In fact, the social recognition being placed to the dominant sections of society based on caste, class and gender is a vital factor due to which a rich upper caste man is more accepted socially compared to a poor woman. Again, the underrepresentation of the third genders in media is a reason why the social group today is a neglected part of our society. The neglected status leads to ignorance, unawareness and discrimination, which is a major reason why they hesitate to share their identity with the world. Media representation on gender issues and gender recognition is important because media has the power to enable a marginalized group as socially acceptable. As to the third genders whose gender identity remains at the core of their marginalization, media's role can really bring significant changes.

Conceptual Framework: Media, Gender, Identity and Marginalization

Media, one of the most influential means of communication in present day world, is a medium or instrument of communication through which people's expressions, thoughts and feelings are conveyed to a large number of people at a time. Media is gendered, where gender has been defined as a socio-cultural concept and can be understood in terms of one's masculinity or femininity. It cannot be understood in separation from sexuality that constitutes an individual's identity. Now, the connection between identity and gender can be known from the fact that "gender is only one part of an individual's sense of self (Gauntlett, 2008, p. 15)". Identity has been defined by the British Sociologist and media theorist Gauntlett (2008) as "complex constructions" (p. 15). For instance, "A transgendered person has a gender identity which does not match their anatomical sex. A person with a female body and a male gender identity is transgendered¹". Gender identity is an individual's "internal sense of masculinity or femininity or both or neither" (National Center for Transgender Equality, 2009; National Center for Transgender Equality, 2014; Transgender people and the Law, 2015.). In simple words, gender identity is nothing but an individual's own perception and identification about their own gender. Now, this gender identity of an individual when expressed by the individual himself/herself refers to gender expression which constitutes one's identity in public. This identity is then conveyed to the general public through media which shapes people's views on a particular social group along the lines of gender, men, women or transgender or exclusion/inclusion as dominant and marginalized, where marginalized are the one's who are pushed to the outer margins of society through the process of marginalization, whereby, ...people are systematically blocked from rights, opportunities and resources, resulting in the prevention of the individual members from full participation in the economic, social and most importantly political life of the society in which they live (Sutradhar, 2015, p. 2771).

Understanding the lives of India's Third Gender

I was very confused; my life seemed like a never-ending maze—each time I arrived at the same bend. Who was I? Why was my body different from my soul or was I mistaking my

¹ See Joan V. (n.d.). *Transgenderism*. Retrieved June 27, 2017, from <http://www.ict.griffith.edu.au/joan/ts/ts.pdf>.

identity?...Most of the people I knew concluded that I was a homosexual...They were not sure of my genital status.

Manobi Bandyopadhyay

A Gift of goddess Lakshmi (2017): 31

The third genders of India are one of the most excluded and marginalized social groups of India. The main factor behind their marginalization is their gender identity which does not place them in the well accepted binary conceptions of male/female. Their perception of sex, sexuality and gender is different and/or opposite from the anatomical and biological sex organs they possess. The celebrity hijra Laxminarayan Tripathi writes in her autobiography (2015), “a hijra is neither a man nor a woman. She is feminine but not a woman. He is masculine, a male by birth, but not a man either” (p. 40). In India, hijras are mostly born as male with high levels of male hormone testosterone but are psychologically female. However, there are also such individuals who are born with high levels of female hormone estrogen but are psychologically male. The term hijra is generally not used for such born women. They are instead called tomboys and butch females (Tripathi, 2015. p. 173). Both the groups transgress social norms, take to cross dressing and adopt social mannerisms of the opposite sex due to which they are called as transgenders. The issue of transgenders is a much researched area in western countries, but when it comes to a developing country like India, it is still a less talked of issue. As to the academic world, this can still be known to some extent, but to the general public, it's still an ignored matter. Infact, there is widespread confusion on who the hijras actually are? Or, what is the difference between a hijra, tomboy, or a homosexual? One of the vital reasons for this is the underrepresentation of the third genders in media, be it hijra, a transgender or transsexual. The third gender didn't yet receive enough media coverage with few exceptions like the case of Laxminarayan Tripathi and Manobi Bandyopadhyay. Both of them have taken help of press media to publish their autobiographies and have received considerable attention from media personals, scholars and social activists as well.

The case of Laxminarayan Tripathi

Born in a high caste Brahmin family of Uttar Pradesh, Laxminarayan Tripathi, alias Raju was the second child of the house. Laxmi stayed with her parents and siblings in a shanty on the banks of Siddheswar lake in Thane and later in Khopat, Maharashtra. Laxmi's autobiography shows instances of not only sexual assaults and numerous boyfriends during her early days but also struggle for identity, activism and empowerment. Laxmi was a graduate, professional dancer and a model coordinator all of which drove her for being famous and receiving media attention. She faced severe identity crisis from childhood because even though she was born a boy she always felt like a girl. She began to cross dress in college but that was only occasionally. It was only when she met Shabina that she realize she was a hijra or else she felt she was a gay due to her sexual attraction towards men. Laxmi was a dance teacher and she sent her students to TV programs like Boogie Woogie when she was in audience. It was with her entry as performer in Vaishali Sawant's album *Lavani on Fire* that she became stardom overnight. Then one day Salman Khan, the Bollywood superstar called her to participate in *Big Boss* which further enhanced identity. Her work in DWS as a hijra activist received international attention and she

was interviewed by a German national Dorothy for her film *Between the Lines*. The excitement that Laxmi had for receiving media attention despite her gender identity can be understood from this extract of her autobiography *Me Hijra, Me Laxmi*-

At last, the second phase of the shooting of *Between the Lines* was over. I was the heroine of the film! A celebrity hijra (p. 72).

In the “sets of *Big Boss*”, Laxmi in her own words “was besieged by the media (p. 127)”. Her role in television programs and her work as activist went on side by side. She was now an international figure invited to World AIDS conference in Toronto, programs in Netherlands, Bangkok, Switzerland, New York and even in the United Nations. Now Laxminarayan Tripathi was a celebrity hijra.

The case of Dr. Manobi Bandyopadhyay

Manobi Bandyopadhyay, born as Somnath Bandopadhyay in her maternal grandparents’ home at Chandernagore, was the youngest of the three siblings. Born after two sisters, Manobi’s father was proud to have been the father of a son. After three months of birth, the child was brought to Naihati in North 24 Parganas district of West Bengal where she grew up as a boy. She loved to fashion like a girl and usually wore her elder sister’s clothes which seemed to be childish acts to her family and relatives. She too had dancing as her passion but was a bright student from her childhood. This was a reason why despite her feminine attitudes all the mouths were shut at her results. She graduated to go to Jadavpur University and entered higher education where she started her career as a student and then as a part time teacher in SriKrishna College, Bagula of Nadia district. She got her permanent job in 1995. Throughout her life she struggled to stand by her gender identity. Local people of the village used to tease her due to feminine mannerisms and long hair saying “Look, Look! Who’s this, a man or a woman? (p. 91)”. Infact the librarian of the college also made joke of her when her father came to meet her in college saying, “Why has this old man come to you? Are you a schoolboy...er...girl? (p. 91)”. Infact her father also had to face insults due to her identity. However, amidst struggles, she could complete her Ph. D. By the time transgender rights were granted legal recognition and Dr. Manobi Bandopadhyay became the first transgender principal of India and got appointment on the Krishnanagar Girl’s College. This was a landmark achievement and received attention from media as well as general public. It’s a major step towards empowering the marginalized groups of hijras in India.

Analysis

In both cases, it was media which played the most important role. In the first case, Laxmi received media attention which turned Laxmi, a hijra to a celebrity hijra. If it had been so that Laxmi and Manobi were like other hijras who live on begging, dancing and sex work then it would not have been possible for them to receive media attention. Both Laxmi and Manobi were educated and had exceptional things in life. Laxmi is a professional dancer and Manobi is the first transgender principal. These exceptionalities attracted attention from people and that also when people come to know about them through popular media. If it had been so that writing an autobiography attract media attention then why less number of people know about A. Revathi who in her autobiography *The Truth about Me: A Hijra Life Story* also disclosed her later life as an activist? The difference lies in publicity gained through media. In case of Manobi, a university

graduate, her being the first transgender principal is the factor of gaining popularity among common masses also through media.

Conclusion

The two autobiographies *Me Hijra, Me Lakhshmi* (2015) of Laxminarayan Tripathi and *A Gift of Goddess Lakhshmi* (2017) by Manobi Bandyopadhyay clearly shows how media is a powerful instrument providing social recognition to individuals/groups. The positive portrayal of the two hijras by media has a positive impact on society. Also, they are a source of inspiration for the third genders of India-the hijras; alike the case of Shabnam Mausi, the first hijra MLA from Madhya Pradesh. These cases have been in TV programs, news and most importantly social media. If media coverage is increased on the issue of hijras then perhaps the day will not be very far when hijras will not be neglected and be accepted as the third gender of India. This will also change people's perception on the binary notions of male/female by male/female/transgender. This will obviously not change their status in one day but is the only positive step towards the total inclusion of the transgenders and they would not face identity crisis.

References

- 1) American Civil Liberties Union (2015). *Transgender People and the Law*. New York. Retrieved June 27, 2017, from https://www.aclu.org/sites/default/files/field_pdf_file/lgbttransbrochurelaw2015electronic.pdf.
- 2) Bandyopadhyay, M. (2017). *A gift of Goddess Lakhshmi*. Penguin Random House India: Haryana.
- 3) Carter, C. & Steiner, L. (2004). Introduction to Critical Readings: Media and Gender, In C. Carter & L. Steiner, *Critical Readings: Media and Gender* (pp. 1-10). Maidenhead, England: Open University Press.
- 4) Gauntlett, D. (2008). *Media, Gender and Identity: An introduction*. Abingdon: Routledge.
- 5) Joan V. (n.d.). *Transgenderism*. Retrieved June 27, 2017, from <http://www.ict.griffith.edu.au/joan/ts/ts.pdf>.
- 6) National Center for Transgender Equality (2009). *Understanding Transgender*. Massachusetts Avenue NW: Washington DC. Retrieved November 23, 2016, from <https://static1.squarespace.com/static/566c7f0c2399a3bdabb57553/t/566ca7bddf40f3a7317efadc/1449961405065/2009-NCTE-Understanding-Transgender-FAQ-Factsheet.pdf>.
- 7) National Center for Transgender Equality. (January 2014). *Transgender Terminology*. Massachusetts Avenue NW: Washington DC. Retrieved November 23, 2016, from http://www.transequality.org/sites/default/files/docs/resources/TransTerminology_2014.pdf.
- 8) Singharoy, D. K., ed. 2010. *Surviving against Odds: The Marginalized in a Globalizing World*. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors.
- 9) Sutradhar, R. (2015). What caused Marginalization: A Study of the Tea Plantation Women of Cachar. *International Journal of Science and Research*. 4, 2771-2775.
- 10) Tripathi, L. (2015). *Me Hijra, Me Laxmi*. Oxford University Press: New Delhi.

* A version of this paper has been presented in the International Seminar on Media and Politics, organized by Department of Mass Communications, Assam University, Silchar.

महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षण आणि प्रगती

प्रा. डॉ. वंदना रामदास चवरे

विभाग प्रमुख – इतिहास

लेट. निर्धन पाटील वाघाये कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
सानगडी ता. साकोली जि. भंडारा

समरी :-

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे एक महत्वाचे साधन आहे. कोणत्याही देशाच्या किंवा समाजाच्या नवनिर्मितीत शिक्षण हा घटक अत्यंत मोलाची कामगिरी बजावित आहे. समाजातील उपलब्ध सर्वज्ञानाचा स्रोत शिक्षण हेच आहे. त्यामुळे कोणत्याही समाजाची जडण-घडण शिक्षण आणि संस्काराच्या माध्यमातून होत असते. समाजाचा समतोल विकास होण्यासाठी स्त्रियांचे शिक्षण महत्वाचे आहे. त्यामुळे समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल.

प्रस्तावना :-

भारतातील शिक्षणक्षेत्राच्या विकासाचा व पर्यायाने त्यातील महाराष्ट्राच्या योगदानाचा जेव्हा विचार केला जाते, तेव्हा महात्मा फुले यांचे नाव सर्व प्रथम येते. सर्व समाज परंपरा व रूढींच्या जोखंडाखाली वावरत असताना शिक्षणाचा विचार करून त्यातून समाज क्रांती घडवण्याचा दृष्टीकोण बाळगणारे महात्मा फुले हे शिक्षण क्षेत्रासाठी आदर्शच आहेत. कारण समाजात सामान्य माणसाला शिक्षणाचा हक्क नाकारला जात असताना स्त्रियांना शिकवण्याची भाषा करून त्याद्वारे समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचे व ते सत्यात उतरवण्यासाठी अखंड प्रयत्न करण्याचे त्यांचे हे कार्य वाखगण्या सारखेच आहे. म्हणून त्यांना महाराष्ट्रातील सामाजिक क्रांतीचे अग्रदुत म्हटले जाते.

ज्योतिबांना सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केल्यानंतर भोवतालच्या परिस्थितीचे आकलन होत गेले व त्यातील विदारक सत्य जाणवू लागले. म्हणूनच त्यांनी स्त्रिया व अतिशूद्रांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करण्याचा निर्धार केला. भारतात स्त्री-शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्यात येते व आपल्या देश बांधवांच्या सुधारणे कडे आपलेच लोक कानाडोळा करतात, याचे त्यांना अतीव दुःख होते. आपल्या शिक्षण कार्यात आपल्या पत्नीची साथ मिळाल्यास स्त्रिया व मुलींच्या शिक्षणासाठी चाललेल्या चळवळीसाठी उपयुक्त ठरेल या दुरदृष्टीने त्यांनी पत्नी सावित्रीबाईंचे ही शिक्षण सुरू केले. या साठी पती-पत्नींनी अपार अवहेलना सहन केली. परंतु हे कार्य नेटाने चालू ठेवले. त्याचे फलित म्हणून १८४८ मध्ये भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना त्यांनी केलेले वक्तव्य खुपच बोलके आहे. जे आजही प्रेरणादायी आहे.

विद्येविनामतीगेली!मतीविनानीतिगेली!!

नीतीविनागतीगेली!गतीविनावितगेले!!

विताविनाशुद्रखचले!इतकेअनर्थ !एकाअविद्येनेकेले.

स्वतंत्र महाराष्ट्र शासनाची शिक्षण विषयक जबाबदारी:-

भारतीय शासनव्यवस्थेचे स्वरूप 'संयुक्त'(फेडरल) प्रकारचे आहेत. भारत हे संघराज्य आहे. विविध राज्येही त्यांचे घटक आहेत. केंद्रसरकारची कामे व राज्य सरकारची कामे अशी स्पष्ट विभागणी संविधानानेच करून दिली आहे.^१ संविधानातील शिक्षणाबाबतच्या घटनात्मक तरतूदी पुढिल प्रमाणे आहेत.

अ)संघसूची-सूची-१:-

६३-ही घटना अमलात येत असतांना बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटी,अलिगढ मुस्लिम युनिव्हर्सिटी व दिल्ली विद्यापीठया नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या संस्था आणि राष्ट्रीय महत्वाची संस्था म्हणून पार्लमेंटने कायद्याने घोषित केलेली संस्था,

६४ -वैज्ञानिक वा तांत्रिक शिक्षणाच्या भारत सरकारच्या अंशतःवा पूर्ण आर्थिक साहाय्याने चालणाऱ्या आणि पार्लमेंटने कायदा करून राष्ट्रीय महत्वाच्या ठरविलेल्या संस्था.

६५ -(अ)व्यावसायिक, औद्योगिक वा तांत्रिक प्रशिक्षण-त्यात पोलिस अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण ही येते. यासाठी असणाऱ्या केंद्र शासनाच्या यंत्रणा व संस्थाः(ब)विशिष्ट अभ्यास वा संशोधन उत्तेजनः(क)गुणांचा शोध लावण्यासाठी द्यावयाचे वैज्ञानिक वा तांत्रिक साहय.

६६- उच्च शिक्षण वा संशोधन यांच्यासाठी आणि वैज्ञानिक व तांत्रिक शिक्षण यासाठी असणाऱ्या संस्था यांच्यात एकसूत्रता आणणे वशैक्षणिक गुणवत्तेचे निकष ठरविणे.

ब)राज्यसूची:सूची:२:-

यादी १ मधील ६३,६४, ६५व६६ या तरतुदींना व यादी ३ मधील २५व्या तरतुदीला बाधा न आणता, विद्यापीठीय शिक्षणासह सर्व शिक्षण.

क)सामायिकसूची:सूची३:-

२०आर्थिक- आणि सामाजिक नियोजन.

२५कामगारांचे औद्योगिक आणि तांत्रिक प्रशिक्षण:

वरील याद्यावरून लक्षात येते की, 'शिक्षण'ही संपूर्णपणे राज्यसरकारांच्या अधिकरातील बाब आहे. राज्यातील शिक्षणाचा प्रसार, विस्तार, शिक्षणाचे नियंत्रण व पर्यवेक्षण,त्यांची गुणवत्ता,अभ्यासक्रम व परीक्षा पद्धती इत्यादी सर्व गोष्टींचा विचार राज्य सरकारनेच करावयाचा आहे. याशिवाय घटनेतील कलम ४५ मधील मार्गदर्शक तत्वाची अंमलबजावणी करण्याची शासनावर जबाबदारी आहे. ते मार्गदर्शक तत्व प्राथमिक शिक्षणासंबंधीचे आहे. प्रत्येक मुलाला/मुलीला वयाच्या१४व्या वर्षापर्यंतचे सात/आठवर्षांचे प्राथमिक शिक्षण सक्तीने व मोफत दिले जावे,अशी त्यात तरतूद आहे. केंद्र सरकारचा शिक्षण विभाग सर्वस्तरांवरील शिक्षणाचा विचार करते. योजना आखते, राज्य सरकारच्या उपक्रमांना आर्थिक साह्यही दिले जाते.पण तसे करण्याचे केंद्रावर बंधन नाही.^३

शिक्षण ही बाब राज्य सरकारच्या अखत्यारीतील असल्यानेच महाराष्ट्र शासनाला आपली शैक्षणिक पुनर्रचनेची योजना स्वतंत्रपणे आखता आली.त्यात स्त्रीशिक्षणासाठी ही शिफारशी करण्यात आल्या.

अप्राथमिक(शिक्षण:-

प्राथमिक शिक्षण हा सर्व शिक्षणाचा पाया आहे. त्यांच्या संख्यात्मक व गुणात्मक प्रगतीवरच व्यक्तीच्या पुढील शिक्षणाची, आर्थिक व औद्योगिक क्षेत्राची प्रगती अवलंबून आहे. प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था सन१९४७ च्या प्राथमिक शिक्षण कायद्याप्रमाणे चालू झाली. जरूरी प्रमाणे या कायद्यात किर्कोळ बदल झाले असले तरी एकंदर कायद्याचे स्वरूप बदलले नाही. प्राथमिक शिक्षणाचे हे सर्व परी महत्त्व लक्षात घेऊनच प्रत्येक बालकाला तो १४ वर्षांचा होई पर्यंत ८ वर्षांचे सक्तीचे व मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे, अशी तरतूद भारताच्या संविधानात कलम४५ मध्ये करण्यात आली आहे. आणि ती जबाबदारी राज्यशासनावर सोपविली आहे.^४

१९६२साली जिल्हा परिषदा स्थापन झाल्यावर प्राथमिक शिक्षण आयोगाच्या शिफारशीवरून राज्य शासनाने१९६८ मध्ये शिक्षणाची 'श्वेतपत्रिका' तयार केली. सर्वांना शिक्षणाची समान संधी, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या अविकसित घटकांच्यावर विशेष लक्ष, शिक्षणातील प्रादेशिक समतोल,गुणवत्ता वाढ, नवे शैक्षणिक प्रयोगही मार्गदर्शकतत्वे स्विकारण्यात आली.

राज्यातील प्राथमिक शिक्षणाची सर्वांगीण चौकशी करण्यासाठी शासनाने 'प्रा.राम मेघे'यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला. या आयोगाने एप्रिल १९९२ मध्ये आपल्या शिफारशी राज्य शासनाला सादर केल्या. प्राथमिक शाळातील मुलामुलींना दुपारचे जेवण, क्रमिक पुस्तके, वह्या, शैक्षणिक साहित्य मोफत देणे, ही समितीची शिफारस आहे. खाजगी शिक्षणसंस्थांना प्राथमिक शिक्षणात वाव असू नये, अशीही शिफारस आयोगाने केली.२००९ मधिल आकडेवारी नूसार शाळेत जाणाऱ्या एकूण मुलांपैकी

३० लाख मुले शाळेत प्रवेश घेत नाहीत. त्यात २० लाख मुली आहेत. राज्यातील ८५ टक्के शाळा जिल्हा परिषदेकडे, ७ टक्के नगर पालिकांकडे व ८ टक्के खाजगी संस्थेकडे आहेत. राज्यातील प्राथमिक शिक्षणात गळतीचे प्रमाण २० टक्के व नापासाचे प्रमाण ४० टक्के आहे. प्राथमिक शिक्षणाचे सुसूत्रीकरण करण्यासाठी राज्यात सर्वत्र जिल्हा प्राथमिक शिक्षण मंडळे स्थापन करण्यात आली आहेत.^४

बमाध्यमिक(शिक्षण:-

महाराष्ट्रात खजगी संस्थाव्दारे मोठया प्रमाणात चालविण्यात येणाऱ्या संस्थाना शासकिय अनुदान दिले जाते. याबरोबरच स्थानिक संस्था,विश्वस्त संस्था,नगरपालिका,नगरसमित्या मार्फत त्या भागात माध्यमिक शाळा चालवल्या जातात.खाजगी किंवा जिल्हा परिषद व महा नगरपालिकाकडून चालवल्या जाणाऱ्या शाळा, या महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक शालेय प्रमाणपत्र मंडळ (महाराष्ट्र स्टेट सेकंडरी स्कूल सर्टिफिकेट बोर्ड) किंवा भारतीय शालेय प्रमाणपत्र परीक्षा समिती (काऊन्सिल ऑफ दी इंडियन स्कूल सर्टिफिकेट एक्झामिनेशन)आणि माध्यमिक शिक्षण मंडळाचे केंद्रीय मंडळ(सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन)यांच्याशी संलग्न असतातया. शाळामधील मुलींची पटसंख्या वाढली आहे.

२००८साली०९-१,५००पेक्षा जास्त माध्यमिक शाळांमधून जवळ-जवळ ६० लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

क)उच्च शिक्षण:-

राज्यातील पहिले विद्यापीठ मुंबई येथे सन १८५६ मध्ये स्थापन झाले.तेव्हापासून १९४७ पर्यंत राज्यातील उच्चशिक्षणाची सर्व व्यवस्था पाहण्याचे काम करणारे हे एकटेच सरकारमान्य विद्यापीठ होते. पुढे राज्यातील शिक्षणाचा पसारा वाढल्याने राज्यात आणखी विद्यापीठे काढण्याची आवश्यकता भासू लागली. त्यामुळे१९४७ सालापासून प्रादेशिक विद्यापीठे स्थापन करण्याचे धोरण सरकारने आखले.त्यानुसार पहिले प्रादेशिक विद्यापीठ पुणे येथे १९४८ साली स्थापन झाले. मुंबई सोडून पूर्वीच्या मुंबई राज्यातील १२ मराठी जिल्हेया विद्यापीठास जोडण्यात आले.मराठवाडयात औरंगाबाद येथे जून १९५८ पासून नवीन विद्यापीठ स्थापन झाले.शिवाय नागपूर येथे स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून विद्यापीठ अस्तित्वात होते. ही सर्व विद्यापीठे आणि त्यांना संलग्न असेलेली महाविद्यालये यांच्या मार्फत उच्चशिक्षणाचे कार्य सुरू होते. बिनसरकारी महाविद्यालयांना सरकारी आर्थिक मदत मिळते. ही मदत राज्यसरकारप्रमाणे केंद्राचीही असते. केंद्रसरकारने युनिव्हर्सिटी ग्रॅंट्स कमिशनयु).जि.सी.)या समितीची स्थापना केली असून आर्थिक मदत देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे.^५

तांत्रिक, व्यावसायिक, वैद्यकीय याक्षेत्रात ही महाराष्ट्राची वाटचाल चांगली झाली आहे.सन२००६०७- च्या आकडेवारीनुसार देशातील एकूण ११,४५८ महाविद्यालयांपैकी महाराष्ट्रात कला व विज्ञान शाखेची१०१८ महाविद्यालये आहेत. इंजिनिअरिंग, तंत्रज्ञान महाविद्यालये२०३ आहेत. तर देशात२०१९ आहेत. एमबीए कायदा इत्यादी विषयीची ४३३ महाविद्यालये राज्यात आहेत तर देशातती२६२६ आहेत. उच्च शिक्षणतील भरती संख्या मुलांमध्ये १६.५८ टक्के तर मुलींमध्ये १२.५२टक्के आहे.^६

राज्यात चार कृषी विद्यापीठे एक आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ,एक पशुवैद्यकीय विद्यापीठ,एक तंत्रशास्त्र विद्यापीठ आणि१२अन्य सर्वसाधारण विद्यापीठे असून त्या मध्ये केवळ महिलांसाठी असणारे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ, मुंबई, संस्कृत भाषेचा अभ्यास, संशोधन, विकास, व प्रचार करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेले कवी कुलगुरू कालिदास विद्यापीठ, रामटेक, नागपूर याचा समावेश आहे. या व्यतिरिक्त राज्यात सहा अभिमत विद्यापीठे आहेत. वर्ष २००९१०- मध्ये राज्य शासनाने उच्च व तंत्रशिक्षणा करिता३९४६.७८कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. ‘उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रातही महाराष्ट्र अग्रेसर आहे. गेली दिडशे वर्षे स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा यांच्या विषयी सतत जागृतीचे प्रयत्न चालू आहेत.

१९६१साली राज्याच्या स्थापनेच्या सुमारास महाराष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाण केवळ१६ टक्के होते. देशभरातील सरासरी प्रमाण तेवढेच होते. त्यानंतरच्या ५ दशकात राज्याचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढत जावून २०११ मध्ये ८२.९१ टक्के वर जावून पोहचले त्यावेळी

देशाच्या पातळी वर ते ७४.४५ टक्के होते. मुलींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण देशाच्या पातळीवर ९ टक्क्यांपासून २०११ मध्ये ६९.४६ टक्क्यांपर्यंत वाढले. मात्र महाराष्ट्राच्या पातळीवर त्यात अधिक वाढ होवून ते १६ टक्क्यांपासून तब्बल २०११ मध्ये ७५.४८ टक्क्यांवर पोहचले. एकंदरित सरासरी शैक्षणिक प्रगतीपेक्षा महाराष्ट्राची शैक्षणिक वाटचाल अधिक दमदार आहे. परंतु पुरुषांच्या तुलनेने स्त्रियांचा साक्षरता दर नेहमीच कमी आहे. स्त्रियांच्या शिक्षणात सुधारणा होण्याची आवश्यकता आहे. असे खालील तक्त्या वरून निदर्शनास येते

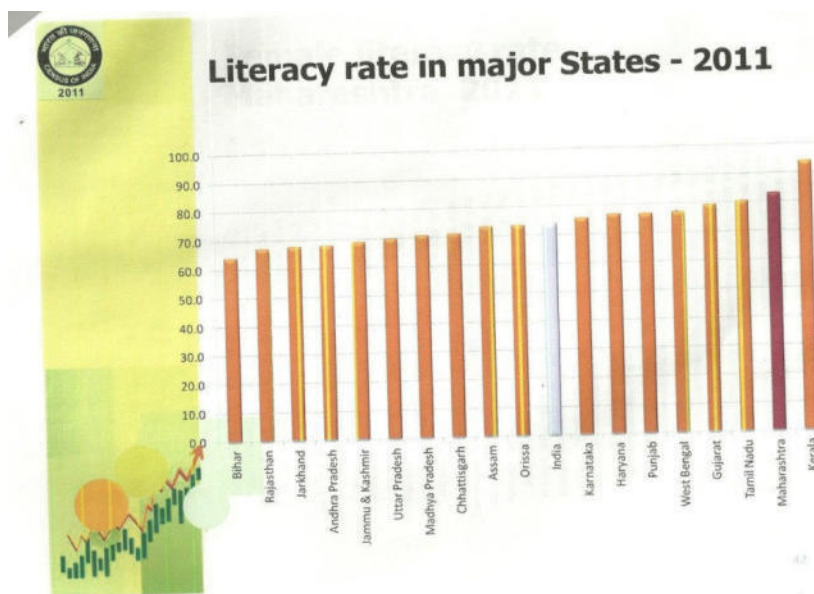
महाराष्ट्रातील साक्षरतेची टक्केवारी.

वर्ष	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
पुरुष	४२.०	५१.०	६९.६६	७६.५६	८६.३	८९.७२
स्त्री	१६.०	२६.४	४१.१	५२.३६	६७.५	७५.४८
एकूण	२९.८	४१.०	५५.८	६४.९	७७.३	८२.९१

आधार:- Provisional Tables for 2001-2011 Census of Maharashtra.

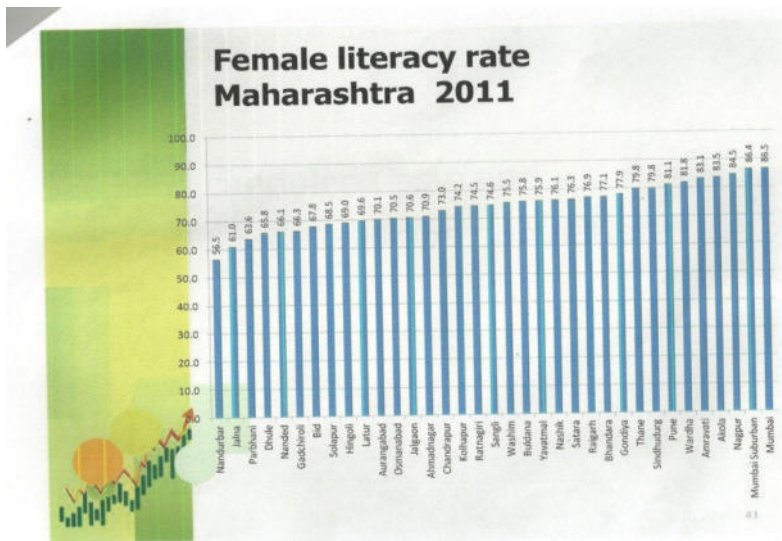
२०११ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेमध्ये केरळचा पहिला क्रमांक आहे. तर महाराष्ट्राने साक्षरतेच्या बाबतीत दुसऱ्या क्रमांकावर झेप घेतली आहे.

भारतातील जास्त साक्षरता दर असलेले राज्य

आधार - 2011 Census of India.

महाराष्ट्राचा साक्षरता दर वाढलेला दिसत असला तरी, सर्व जिल्ह्यांमध्ये साक्षरतेचा प्रसार सारख्या प्रमाणात झालेला नाही. उदाहरणार्थ, नंदूरबार, जालना, यांसारख्या जिल्ह्यांमध्ये मुलींच्या साक्षरतेचे प्रमाण २०११ च्या साक्षरतेनुसार ६५ टक्क्यांपेक्षाही कमी आहे. हे खालील तक्त्या मधील आकडेवारी वरून लक्षात येते.

आधार - 2011 Census of India.

समाजाचा विकास जर होईल तर तो फक्त शिक्षणाची कास धरूनच होईल असे ठाम मत डॉ. पंजाबराव देशमुखचे होते. ते तत्कालीन व सद्यकालीन संदर्भातही आवश्यक व उपयुक्तच ठरणारे आहे. त्यांनी आपल्या (१९५०-६५) कार्यकालामध्ये १००सक्तीची शिक्षण केंद्रे उघडली. ११ वर्षे खालील मुला-मुलींना शिक्षण सक्तीचे केले तर न शिकवणाऱ्या पालकांसाठी दंडाची योजना केली. या कार्यासाठी त्यांनी जिल्हा कौन्सिलच्या कर आकारणीमध्ये वाढ करून आर्थिक पाठबळ उभे केले. डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या या कार्यामुळे त्या वेळी अमरावती जिल्हा ग्रामीण विभाग शिक्षण प्रसारामध्ये भारतात दुसऱ्या स्थानावर होता. आज जे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण दिसून येते, त्याची सुरुवात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शिक्षण सार्वत्रिक, सुलभ व सस्त या घोष वाक्याने केली असे म्हटले जाते.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक स्थितीचा विचार केल्यास महाराष्ट्र देशाच्या तुलनेत अग्रेसर आहे, असा अनेकांचा समज आहेमात्र . सरकारने गोळाकेलेल्या माहितीच्या आधारे प्रवेशाची उपलब्धताकेंद्र .वस्तुस्थिती वेगळी आहे, सरचना, शिक्षकांची संख्या आणि शाळेची गुणवत्ता या चार निकषांच्या आधारे सर्वप्रमुख राज्यांचा शैक्षणिक निर्देशांक काढण्यात आला आणि त्यावरून वेगवेगळ्या राज्यांचे प्रगती पत्रक तयार करण्यात आले. मध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक सातवा आहे. देशाच्या पातळीवर तुलना करता, महाराष्ट्राची वाटचाल निश्चितच समाधान कारक वाटत असली तरी जागतीक पातळीच्या तुलनेत ती पुरेशी नाही. जेव्हा १०० टक्के स्त्रीसाक्षर होईल तेव्हाच भारताच्या एकूण साक्षरता दरात वाढ होऊन जगा मध्ये जास्त साक्षरता दर असणारा देश गणल्या जाईल. देशाचा विकास घडून येण्यास मदत होईल. आजही स्त्रीशिक्षणात सुधारणेसाठी खूप वाव आणि संधी आहे, यात शंका नाही.

निष्कर्ष :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळल्यावर केंद्र सरकारने व महाराष्ट्र सरकारने शैक्षणिक सुधारणा करून जास्तीत जास्त स्त्रियांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आहे शिक्षण विस्ताराला-स्त्री.विकासाच्या दृष्टीने शिक्षणाचे महत्त्व जाणून त्यावर भर दिला . प्राधान्य दिल्याने महाराष्ट्रातील स्त्रियांचीशैक्षणिक प्रगती होऊ शकलीमहाराष्ट्र राज्यात प्राथमिक ., माध्यमिक व उच्च शिक्षणात स्त्रियांचे प्रमाण वाढले आहेमहाराष्ट्रात माध्यमिक व उच्च शिक्षण . संस्था अधिक प्रमाणात खाजगी स्वरूपाच्या आहेत. तसेच स्वयंसेवी शिक्षण संस्थांची सर्वाधिक संख्या महाराष्ट्र राज्यात आहेम्हणून महाराष्ट्राच्या शिक्षणप्रसारार ., शैक्षणिक धोरणावर, वैचारिक सामाजिक चळवळींची छाप नक्कीच आहे, हे निर्विवादमहाराष्ट्रातील सामाज . सुधाराकांच्या शैक्षणिक चळवळींचा राज्यातील स्त्रियांना फायदा झालाआहेस्.त्रियांचा साक्षरता दर वाढत आहे, ही एक उल्लेखनिय बाब आहे.

तांबोळी शामसुदिन (1:महाराष्ट्राचा शैक्षणिक विकास : निराली प्रकाशन, २००७, पृ.क्र. ९६, ९७
रानडे प्रतिभा : स्त्री-प्रश्नांची चर्चा- एकोणीसावे शतक : पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, मार्च २००५, पृ.क्र. १८

(2

१९५० १९४७

! १९४७" #

१३

(3 कित्ता पृ.क्र. १४ तांबोळी शामसुदिन :उपरोक्त: पृ.क्र .. ९८

4) कित्ता पृ.क्र. १६

5) मोरे दिनेश : आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास १८१६ ते १९६० :के. एस पब्लिकेशंस २००६ पृ. १४०

6) कित्ता पृ. १४०

7) \$ % & ' % ()" ()" \$ ')"
 * + " ,. " २०१० # ६६

(8 कित्ता पृ. ६७

महाराष्ट्रातील समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयांचा अभ्यास

प्रा. वर्षा अ तिडके(शनिवारे)

ग्रंथपाल

फुले आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क

गडचिरोली

Varshaatidke21@gmail.com

सार ...

प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्रातील विभागनिहाय समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयांचा अभ्यास ,व ग्रंथालयांची आवश्यकता समाजामध्ये ग्रंथालयाचे स्थान व्यावसायिक अभ्यासक्रम/शिक्षणाचे महत्व ,समाजकार्य महाविद्यालय व ग्रंथालयाची आवश्यकता तसेच ,संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधन आराखडा महाराष्ट्रातील जिल्ह्यानुसार महाविद्यालय ग्रंथालये,त्याच प्रमाणे समस्यासूत्रण समाजकार्याची व्याख्या:, विषयाची निवड ,गृहितके, संशोधन पद्धती, संशोधन प्रक्रिया ,संशोधनाचे कार्यक्षेत्र, तथ्य संकलन, संशोधनाची साधने, दुय्यम स्रोत, तथ्य प्रक्रीयन ,तथ्यांचे संपादन, तथ्यांचे संकेतीकरण, सारणीयन, तथ्यांचे सांख्यिकीय विश्लेषण व निर्वचन, माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण :.या सर्व बाबींचा उल्लेख अध्ययन प्रस्तुत लेखात करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना. ज्ञानलालसा ही माणसाची सहज प्रवृत्ती आहे. या प्रवृत्तीमुळे तो ज्ञान संपादन करण्याचे प्रयत्न करित राहतो, सातत्याने नवनवीन ज्ञानाचा शोध घेत असतो. या कामी ग्रंथालये मोलाची कामगिरी पार पाडू शकतात. ती लोकांमध्ये ज्ञानप्राप्तीची, ज्ञान संपादनाची जी सहज प्रवृत्ती असते ती जोपासतात. ती समाजातील सर्व थरांतील नागरिकांना कोणताही भेदभाव न करता त्यांच्या अभिलाषेची, गरजेची विविध प्रकारची ज्ञानसाधने उपलब्ध करून देत असल्यामुळे त्यांना स्वशिक्षणाची ज्ञानलालसा जोपासण्याची संधी प्राप्त करून देतात. त्या दृष्टीने ग्रंथालये ज्ञानाची सदावर्तेच असतात, ती वाचकांसाठी ज्ञानाची पाणपोई चालू ठेवण्याचे कार्य चांगल्या प्रकारे करतात. समाजोन्नतीसाठी विविध प्रकारच्या सामाजिक संस्था कार्य करित असतात. त्यांच्यामुळेच समाजाचा विविध अंगांनी विकास होत असतो. ग्रंथालय ही अशीच एक सामाजिक संस्था आहे. सामाजिक या नावामध्येच या ग्रंथालयाचे स्वरूप दडलेले आहे. इतर सामाजिक संस्थांप्रमाणे या संस्थेचे कार्य एका विशिष्ट क्षेत्रापुरतेच मर्यादित नसते तर ते विविध क्षेत्रांशी, समाजातील सर्व घटकांशी निगडित असते. म्हणजेच ही संस्था सर्वतोपरी समाजाशी निगडित असते. ग्रंथालये समाजातील सर्व लोकांना त्यांच्या गरजेनुसार कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सर्वप्रकारच्या ग्रंथालयसेवा उपलब्ध करून देऊन समाजाला प्रगतिपथावर नेण्याचे, त्याची जडणघडण करण्याचे कार्य करतात. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीमध्ये ग्रंथालयांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. ती समाजाच्या शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विचार प्रबोधनाला हातभार लावतात,

समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मूलभूत स्वरूपाचे कार्य करित असतात. ग्रंथालयांत असलेल्या विविध विषयावरील ग्रंथांच्या माध्यमातून ती आपल्या वाचकांच्या बुद्धीला प्रेरणा देतात, त्यांच्यामधील सुप्त शक्तीला जागे करून त्यांना कार्यप्रवण करतात. वाचकांची जडणघडण करण्याचे हे मोठे सामर्थ्य ग्रंथालयांमध्ये आहे. म्हणजेच समाजाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये या ग्रंथालयांचे महत्वाचे योगदान आहे.

ग्रंथालय ही अशीच एक सामाजिक संस्था आहे. सामाजिक या नावामध्येच या ग्रंथालयाचे स्वरूप दडलेले आहे. इतर सामाजिक संस्थांप्रमाणे या संस्थेचे कार्य एका विशिष्ट क्षेत्रापुरतेच मर्यादित नसते तर ते विविध क्षेत्रांशी, समाजातील सर्व घटकांशी निगडित असते. म्हणजेच ही संस्था सर्वतोपरी समाजाशी निगडित असते.म्हणजेच ही संस्था सर्वतोपरी समाजाशी निगडित असते.।

ग्रंथालयांची आवश्यकता...

आपण माहिती युगात राहतो आहोत. येथे आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक वातावरणात काम करण्यासाठी माहितीला महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडावयाची आहे. लोकशाही शासनव्यवस्थेत जागरूक नागरिकाला त्याचे अधिकार आणि कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या माहितीची जास्तीत जास्त गरज असते. माहितीमुळे समाजाची प्रगती व बदल शक्य आहे. निर्णय घेणाऱ्या शासकाला माहितीची गरज असते. आधुनिक कार्यकारी अधिकारी, शेतकरी, उद्योगातील कामगार इत्यादी घटकांना त्यांचे उत्पादन किंवा इमारत बांधकाम करणाऱ्याला इमारत बांधकाम करतांना साधनसंपत्ती जसे जमिनीचा स्तर, पाण्याची पातळी यासारखी माहिती, तिची उपलब्धता, भविष्यातील संकटे याबाबतची माहिती जाणून घेण्याची गरज असते. संशोधक, विद्यार्थी, प्रशासक, उद्योजक, व्यवस्थापक, शेतकरी, कामगार इत्यादींना त्यांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी माहितीची आवश्यकता असते. आधुनिक समाज व्यवस्था एकाकी कार्य करण्यासाठी अनुमती देत नाही मानवी विकासासाठी संस्थात्मक किंवा सामाजिक यंत्रणांची मदत घेणे अपरिहार्य झाले आहे.

यासाठी ग्रंथालय हीच संस्था उपयोगाची आहे असे निदर्शनास येते. माहिती गोळा करणे, तिचे संग्रहण करणे तिच्यावर प्रक्रिया करून ती पाहिजे असलेल्या स्वरूपात उपलब्ध करून देणे यासारखे महत्वाचे कार्य

समाजामध्ये ग्रंथालयाचे स्थान

ग्रंथालय ही संस्था स्वतःहून उभी राहणारी संस्था नाही. तिचे अस्तित्व समाजाची गरज किंवा पालक संस्थेची गरज म्हणून असते. सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयांनी पुढील उद्दिष्टांची पूर्तता करणे अपेक्षित आहे.

१. माहिती व ज्ञान यांचे माहिती व संप्रेषण केंद्र

५. शिक्षण

२. औपचारिक शिक्षण

६. निरंतर शिक्षण

३. निरक्षरांचे शिक्षण

४. अनौपचारिक व आयुष्यभर शिक्षण

७. संशोधन

व्यावसायिक अभ्यासक्रम/शिक्षणाचे महत्व सर्व सामान्य माणूस हा समाजाचा एक घटक असल्यामुळे तो सतत समाजातच राहतो, वावरतो, वाढतो व कार्यरत असतो व अधिकाधिक समाजाभिमुख होणाऱ्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. ही मानसिकता त्याला समाजातील अन्य घटकांशी एकरूप होण्यामध्ये सहाय्यक ठरत असते. त्यांच्या समाजातील इतर घटकांच्या अडचणींची व समस्यांची जाणीव व माहिती त्याला होत असते. असा जाणता समाजभिमुख माणूस हा इतरांना मदत करण्यास व मार्गदर्शन करण्यास निसर्गतःच प्रवृत्त होतो. येथे समाजकार्याचा प्रारंभ होतो. १२ मदत, मार्गदर्शन करण्याची ही मानसिकताच त्याला समाजकार्यासाठी प्रेरणा देत असते व समाजकार्य करण्यासाठी प्रवृत्त करीत असते. शिक्षण म्हणजे अनुभवातून होणारे परिवर्तन व स्वतःचा समाजाचा विकास अनुभव माणसाला, घरातून, समाजातून येतात. सामाजिक व्यवहार, सामाजिक संबंधातून व्यक्तीच्या आचार विचारांना वळन लागते. याकरीता व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचे शिक्षण घेणे आवश्यक आहे.

समाजकार्य महाविद्यालय

महाविद्यालयास 'समाज' मानणे याचाच अर्थ शाळेतील घटकामध्ये दृढ संबंध असणे, समान उद्दिष्टे असणे आणि सर्वांनी एक दिलाने प्रगतीसाठी झटून सहकार्य करणे, अर्थात ही आदर्श समाजाची कल्पना आहे. महाविद्यालयातच आदर्श समाज जीवनाचा अनुभव मिळाला तर विद्यार्थी भावी जीवनात व्यापक समाजाचे उपयुक्त घटक ठरू शकतील व समाजाच्या प्रगतीला त्यांचा हातभार लागेल. महाविद्यालये व शाळा या आदर्श समाज जीवनाचा अनुभव देणाऱ्या प्रतिकृती आहेत. समाजकार्य महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक प्रदर्शनात त्यांच्या ज्ञानाची फार मोठी भूमिका आहे. समाज कार्यकर्त्याला समाजकार्याच्या विविध क्षेत्रात कार्य करायचे असते. या क्षेत्रात समाजकार्याच्या पद्धतीच्या वापर केला जातो. हे कार्य करताना कार्यकर्त्याला वेगवेगळ्या प्रकारच्या भूमिका सेवार्थीच्या गरजेनुसार पार पाडायच्या असतात. ज्ञानाची निवड, उपयोग करायचा असतो, सेवा द्यायच्या असतात. वरील प्रकारे कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्याला अनेकविध कौशल्यांची गरज भासते व याकरीता ग्रंथालयांची भूमिका फार महत्वाची असते. समाज कार्यकर्त्यात आवश्यक कौशल्य, त्याच्या ठिकाणी शिक्षणातून व सरावातून, कार्यानुभवातून निर्माण होतात. त्यासाठी कार्यकर्त्याकडून जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जातात. समाज कार्यकर्त्यातील कौशल्ये व कौशल्यपूर्णतेने काम करण्याचे तंत्र, या दोन बाबी कामाचा प्रभाव ठरवतात व वाढवतात. कौशल्यपूर्ण काम/मदत ही

समाजकार्याची विशेषता आहे. यामुळेच अपेक्षित तो प्रभाव साधता येतो, उद्दिष्ट प्राप्त करता येते. कौशल्ये व तंत्र विकसित न झालेला समाज कार्यकर्ता प्रभावहीन ठरतो.

समाजकार्य महाविद्यालय व ग्रंथालयाची आवश्यकता

देशात ग्रामीण व शहरी लोकांचा सर्वांगीण विकास व्हावा. त्याचप्रमाणे तळागळातील लोकांमध्ये राष्ट्रीयता, एकात्मता व अखंडता निर्माण व्हावी या दृष्टीने समाजकार्य विषयाला शासनाकडून चालना मिळाली. समाजकार्य शिक्षणाचा मुख्य उद्देश अभ्यासले असता त्यात निर्धन आणि श्रीमंत दोघांची साहायता करणे, समाजातील साधन आणि शक्तीचा उपयोग करणे, व्यक्ती समाजाचे कल्याण साधणे, समाजातील सर्व व्यक्तींना विकासाच्या संधी समानतेने प्रदान करणे समाजकार्य, लोकतांत्रिक आदर्श व मावीय अधिकार प्राप्त करणे आणि सर्व नागरिकांना सुंदर जीवन इतर सामाजिक सुरक्षा संबंधी सर्व सामाजिक मानवी आवश्यकता पूर्ण करण्यास मदत करणे आहे.

त्याच प्रमाणे समाजकार्य अभ्यासक्रमात अनेक संधी उपलब्ध आहेत. जसे स्वयंसेवी संस्थामध्ये नवीन रोजगारद्वारे स्वतःला सिद्ध करण्याची संधी, समुपदेशक म्हणून नौकरीची संधी विविध प्रकल्प राबवून स्वयंरोजगार मिळविता येतो, महिला बालकल्याण विभागात नौकरीची संधी, नेहरू युवा केंद्रात नौकरीची संधी, समाजकल्याण अधिकारी, बालकल्याण अधिकारी, प्रकल्प, समन्वयक प्रकल्प सहाय्यक, प्रयत्नेक्षक अधिकारी, गृहपाल अधिक्षक, समाजकल्याण विभाग, आदिवासी विकास, स्वयंसेवी संस्थात नौकरीची संधी इत्यादी. एकंदरीत समाजाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने देशामध्ये व राज्यामध्ये समाजकार्य महाविद्यालय स्थापन करण्यात आले व महाविद्यालयाच्या स्थाने बरोबरच ग्रंथालय कार्यरत आहेत.

समस्यासूत्रण

महाराष्ट्र राज्यामध्ये ५५ समाजकार्य महाविद्यालये व त्यांची ग्रंथालये कार्यरत असून या ग्रंथालयाची वाढ व विकास यावर संशोधनात्मक अभ्यास करण्याच्या हेतून विचार १९ करण्यात आला. यामध्ये प्रत्येक विभाग जिल्हा, तहसील यामध्ये या महाविद्यालय ग्रंथालयाची सातत्याने वाढ होत आली आहे. तसेच ग्रंथालयातील पायाभूत सुविधा यामध्ये इमारत, उपक्रम, उपकरणे, ग्रंथसंग्रह, विद्यार्थी, विविध संसाधने माहितीसेवा, सोयी व सवलती काय असतील आणि वाचकांची काय गरज असेल याबाबतीत प्रश्न उभा राहिला. अभ्यासाच्या दृष्टीने माहितीच्या अनुषंगाने या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

समाजकार्याची व्याख्या:-

एलिस चेनी (१९२६) यांच्या मते,

“समाजकार्यात सर्व ऐच्छिक प्रयत्न समाविष्ट आहेत ज्याचा उद्देश त्या आवश्यकतांची पूर्तता करणे आहे. ज्याचा संबंध सामाजिक संबंधाशी आहे. जे वैज्ञानिक ज्ञान आणि वैज्ञानिक पद्धतीचा उपयोग करते.”

विषयाची निवड

समाजकार्याची सामाजिक भूमिका विचारात घेवून मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी समाजकार्य महाविद्यालय देशाच्या आणि राज्यस्तरावर कार्यरत आहे. या शासन व्यवस्थेमार्फत उपक्रम आणि कार्यक्रम विकासासाठी राबविण्यात येतात. या कार्यासाठी शासन स्तरावर प्रशासकीय व्यवस्था असून सेवाभावी संस्था कार्यरत आहेत. या दृष्टीने समाजकार्य शास्त्रीय पद्धतीने व सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने समाजकार्य महाविद्यालय स्थापन करण्यात आले व महाविद्यालयाच्या स्थापले बरोबर ग्रंथालय कार्यरत आहे. भारतात एकूण १८३ समाजकार्य महाविद्यालये व त्याची ग्रंथालय कार्यरत आहे. त्यापैकी महाराष्ट्र राज्यामध्ये ५५ समाजकार्य महाविद्यालये व त्यांची ग्रंथालय आहेत. समाजकार्य महाविद्यालय व त्यांची ग्रंथालय यांची संख्या विचारात घेत तसेच त्यांची विकासात्मक वाढ लक्षात घेता. महाराष्ट्रामध्ये समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाची वाढ विकास संशोधनाच्या दृष्टीने अभ्यास आवश्यक वाटला आणि त्यामुळे संशोधन साहित्याचा आढावा घेण्यात आला. समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाची वाढ व विकासाच्या दृष्टीने अनेक बाबींचा समावेश होतो. त्यामध्ये प्रामुख्याने पायाभूत सुविधा, ग्रंथसंग्रह, मानव संसाधन, आर्थिक संसाधन, माहिती सेवा, उपलब्ध

सुविधा, उपयोजक इत्यादी अभ्यास करणे अतिशय गरजेचे वाटले. त्यानुसार महाराष्ट्रातील समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाची वाढ व विकास या विषयाची निवड करण्याचे ठरविण्यात आले.

विषय शिर्षक (जपजसम त्मेमंतबी ज्वचपब)

महाराष्ट्रातील अनुदानित समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाचा विकास: चिकित्सक अभ्यास

विषयाची व्याप्ती (बैवचम व जैनकल)

भारतात एकूण १८३ समाजकार्य महाविद्यालये व त्यांची ग्रंथालय कार्यरत असून महाराष्ट्रात ५५ समाजकार्य महाविद्यालय व त्यात ग्रंथालय कार्यरत आहेत. या ग्रंथालयाची सातत्याने अनुक्रमे होणारा विकास या बाबींवर अभ्यास करण्यात आला आहे. ग्रंथालय विकासात खालील बाबी समाविष्ट करण्यात आल्या.

- पायाभूत सुविधा (इमारत, उपस्कर, उपकरणे)
- ग्रंथसंग्रह विकास
- मानव संसाधन विकास
- आर्थिक संसाधनांचा विकास
- सोयी व सवलती

संशोधनाची उद्दिष्टे (व्हरमबजपअम व जैनकल)

महाराष्ट्रातील एकूण समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथालयांचा विभाग जिल्हा व तालुकानिहाय अभ्यास करणे. महाराष्ट्रातील ग्रंथालयाच्या वाढीबाबत अभ्यास करणे ग्रंथालयातील विकासाबाबत अभ्यास करणे यामध्ये पायाभूत सुविधा, ग्रंथसंग्रह, मानव संसाधन विकास, आर्थिक संसाधनांचा विकास, माहिती सेवा, सोयी, सवलती. उपयोजकांची माहितीची गरज व उणीवांचा शोध घेणे. ग्रंथालयातील उपलब्ध सुविधाबाबत अभ्यास करणे. समाजकार्य ग्रंथालयातील माहितीचे एकात्मिक केंद्र प्रस्तावित करणे.

गृहितके (भलचवजीमेमे)

- समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालये अनुदानित असली तरी खाजगी व्यवस्थापनामार्फत चालविण्यात येतात. बहुतेक समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयात पायाभूत सुविधांत अभाव असल्याचे दिसते.
- मानव संसाधन पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसून अप्रशिक्षित असल्याचे दिसते. विद्यमान स्थिती विचारात घेवून ग्रंथालयाचा विकास झालेला दिसत नाही.
- आर्थिक बाबतीत उपलब्धता कमी असल्याचे दिसत असून फक्त समाजकल्याण विभागातूनच अनुदान उपलब्ध होत आहे.
- बहुतांश ग्रंथालयात आधुनिक माहिती सेवांचा अभाव आहे.

संशोधन पद्धती

संशोधन हे फक्त कौशल्यांचा संच नाही, तर तो विचार करण्याचा मार्ग आहे. या विचारांच्या चौकटीत सामान्यतः यात संशोधनकर्त्याने काय निरीक्षण केले, पुढील अन्वेषणासाठी प्रयत्न करणे, निरीक्षणे समजून घेणे आणि स्पष्ट करणे आणि निष्कर्ष व अनुमाने, सरावाची गुणवत्ता वाढविणे, कौशल्य व ज्ञानाचा पाया उंचावण्यासाठी, आपल्या कामाकडे चौकसपणे, चिकित्सकपणे आणि विश्लेषणात्मक रीतीने तर्कबुद्धी, यथार्थता, परिणामकारकता आणि कार्यक्षमता याचे सखोल ज्ञान मिळविणे. संशोधन तार्किक आणि बुद्धिप्रामाण्याच्या विचाराचा मार्ग विकसित करते आणि तुम्हाला दैनंदिन परिस्थितीतील प्रत्येक पैलूचे चिकित्सकपणे परीक्षण करण्यासाठी प्रोत्साहन देते.१०

जिज्ञासा अथवा ज्ञान संपादन करणे ही माणसाची एक मूलभूत प्रवृत्ती आहे. त्यासाठी तो आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा उपयोग करीत असतो. भोवतालच्या जीवनाचे अवलोकन करतो व त्यापासून विविध प्रकारचे अनुभव घेतो व मिळविलेल्या ज्ञानाचा

आपल्या जीवनात उपयोग करतो, म्हणजेच कोणतेही नमुन्यादाखल दिलेल्या वरील व्याख्यांवरून हे लक्षात येते की, शास्त्र अथवा विज्ञान म्हणजे ज्ञानसंग्रहाची व तथ्य संपादन करण्याची पद्धत. त्यात ज्ञान आणि ज्ञान मिळविण्याची पद्धत ह्या दोन्ही घटकांवर भर आहे. थोडक्यात, संशोधन ही बौद्धिक प्रक्रीया आहे व संशोधन कार्यात निर्माण होणाऱ्या समस्या व त्यांना सोडविण्यासाठी लागणारे तंत्र व उपाय यांचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. यासाठी माहिती संकलन करणे व विश्लेषण करून नमुना निवडीचा आधार ठरविणे आवश्यक असते. त्यानुसार संशोधन पद्धतीमध्ये सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करणे आवश्यक असल्याचे आढळते.

सामाजिक संशोधन

सामाजिक संशोधन हा शब्द दोन शब्दांचा मिळून बनलेला आहे. सामाजिक आणि संशोधन. रेडमेल आणि मोरी ह्या शास्त्रज्ञांच्या मते, संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी केलेले पद्धतशीर प्रयत्न. कॉफोर्ड ह्यांच्या मताप्रमाणे संशोधन म्हणजे कोणत्यातरी समस्येच्या सोडवणुकीसाठी क्रमबद्ध व विशुद्ध चिंतन तथा विशिष्ट उपकरणांद्वारे केलेला प्रयोगविधी. कोणतेही संशोधन जेव्हा सामाजिक तथ्ये, घटना, सिद्धान्त अथवा नवीन ज्ञान ह्या बाबतीत संबंधित असते, तेव्हा त्याला सामाजिक संशोधन म्हणतात. सामाजिक संशोधन ही एक प्रक्रीया अथवा पद्धत आहे.

- १) पी.व्ही.यंग — ह्यांच्या मते, “सामाजिक संशोधन म्हणजे सामाजिक जीवनाबाबत नवीन तथ्ये शोधण्यासाठी अथवा जुन्या तथ्यांचे परीक्षण करण्यासाठी त्या तथ्यातील अनुक्रम, परस्परसंबंध व कार्यकारणभाव यांविषयी स्पष्टीकरण आणि सामान्यीकरण प्रस्थापित करण्याची एक पद्धतशीर प्रक्रीया होय.”
- २) मोझर— ह्यांच्या मताप्रमाणे, “सामाजिक घटना व समस्या ह्यांबाबत नवीन ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून केलेल्या क्रमबद्ध संशोधनाला सामाजिक संशोधन असे म्हणतात.”

या व्याख्यांवरून हे लक्षात येते की, सामाजिक संशोधनात नवीन तथ्ये उजेडात आणणे, जुन्या तथ्यांचे प्रामाण्य सिद्ध करणे, तथ्यांचा अनुक्रम, परस्परसंबंध, त्यांच्यातील कार्यकारणभाव ठरवणे, त्यावरून शास्त्रशुद्ध पद्धतीने नियम शोधून काढणे, त्या नियमांचे स्पष्टीकरण करणे इत्यादी कार्यांचा समावेश होतो.

संशोधन प्रक्रिया :

संशोधन कार्यासाठी निर्दोष माहिती मिळण्यासाठी व संशोधनाची उद्देशपूर्ती होण्यासाठी प्रमाणीकृत संशोधन पद्धतीचा वापर केला गेला. संशोधनाची उद्दिष्टे अभ्यासुन त्यानुसार संशोधन करण्याकरिता सर्वेक्षण व विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनामध्ये सर्वेक्षण नैतअमल डमजीवकद्ध पद्धतीचा प्रयोग करण्यात आला. प्रस्तुत अभ्यास विषय “महाराष्ट्रातील अनुदानित समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाचा विकास : एक चिकित्सक अभ्यास” हा असल्यामुळे सर्वेक्षण पद्धतीद्वारे संशोधन करण्यात आले. प्रकरणाच्या या विभागात अध्ययनाकरीता उपयोगात आणल्या गेलेल्या कार्यपद्धतीचे वर्णन करण्यात आले आहे.

संशोधनाचे कार्यक्षेत्र :

प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी संशोधन क्षेत्र म्हणून अध्ययनकर्त्याने संपूर्ण महाराष्ट्र राज्याची निवड केली.

अध्ययन विश्व :

प्रत्येक संशोधनात संशोधकाचे पहिले कर्तव्य हे असते की, आपल्या संशोधनाविषयी माहिती घेणे, जसे लोकसंख्येचा आकार, उपलोकसंख्या कशाप्रकारे आहे यावर आधारलेले असावे. प्रस्तुत अध्ययन हे वस्तुनिष्ठ असावे या संदर्भात काळजी घेतली आहे. प्रस्तुत अध्ययनात महाराष्ट्रातील सर्व अनुदानित समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथपालांचा अध्ययन विश्व म्हणून विचार करण्यात आला.

संशोधन आराखडा :-

प्रत्येक संशोधनाचा एक निश्चित लक्ष्य आणि उद्देश असतो. या लक्ष्य व उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी संशोधनात विषय वस्तूच्या अनेक रूपाची पडताळणी केली जाते. अशा पडताळणीसाठी प्रयुक्त योजना हाच संशोधनाचा आराखडा होय. म्हणजेच संशोधन २८ आराखडा एक तार्किक व व्यवस्थित योजना आहे.१२ प्रस्तुत संशोधनात निर्माण झालेल्या निष्कर्षाची

संशोधन उद्देशाच्या दृष्टीने संबद्धता व संशोधन कार्यात मितव्ययता याची सांगड घालण्यात आली आहे. अर्थातच तथ्यांचे योग्य संकलन व विश्लेषण यासाठी आवश्यक अटीची पूर्तता करून वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली आहे

नमुना निवड :

विश्व हे व्यापक रूपात पसरलेले असल्यामुळे त्यातून नमुना निवडणे आवश्यक आहे. तथ्य किंवा सामुग्रीचे विश्व हे व्यापक व विशाल असते त्यामुळे संशोधकाला तथ्य संकलन करण्यात मर्यादा पडतात. त्यामुळे नमुना निवड करणे अतिशय गुंतागुंतीचे परंतु तितकेच महत्वाचे कार्य आहे. संशोधनकर्ता अध्ययन विश्वातील ज्या काही एकाकांची निवड करतो ते निवडलेले एकक किंवा हा नमुना संपूर्ण अध्ययन समग्र्याचे व विश्वाचे प्रतिनिधीत्व करणारा असावयास हवा. नमुना निवडीच्या विभिन्न पद्धतीच्या गुणदोषाचा पूर्ण विचार करूनच नमुना निवडला गेला आणि अध्ययनास आवश्यक म्हणून एकापेक्षा जास्त नमुना निवडीच्या पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. निवड करतांना वेळ शक्ती व पैसा याचा अपव्यय न होता, निवडण्यात आलेला नमुना संपूर्ण अध्ययन विश्वाचे प्रतिनिधीत्व करणारा आहे याची खबरदारी संशोधनकर्त्याने घेतलेली आहे. सामाजिक तथ्य गोळा करण्यासाठी त्या संशोधन समग्र्यातील प्रत्येक सदस्यांची किंवा एकमेकांशी संपर्क स्थापन करणे व त्यांच्याकडून तथ्य संपादन करणे शक्य होत नाही म्हणून समुहाचे प्रतिनिधी सदस्य निवडून त्यांच्याकडून तथ्य संकलन करण्यात आले व ही माहिती संपूर्ण समुहाची किंवा समग्र्याची आहे असे मानण्यात आले. प्रस्तुत शोधकार्यातील विश्लेषणाकरीता महाराष्ट्रातील सर्व (५५) अनुदानित समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथपालांचा लोकसंख्या म्हणून विचार करण्यात आला व परंतु, प्रत्यक्षात ४६ महाविद्यालयातील ग्रंथपालांकडून माहिती प्राप्त झाली.

महाराष्ट्रातील विभागनिहाय जिल्ह्यानुसार महाविद्यालय व ग्रंथालये

महाराष्ट्रामध्ये भौगोलिक दृष्ट्या सहा विभाग पाडलेले असून त्यात अमरावती विभागात ९ समाजकार्य महाविद्यालये, औरंगाबाद विभागात ८ समाजकार्य महाविद्यालये, कोकण विभागात १ समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर विभागात २२ समाजकार्य महाविद्यालये, नाशिक विभागात ८ समाजकार्य महाविद्यालये, पुणे विभागात ७ समाजकार्य महाविद्यालये व त्यांची ग्रंथालये कार्यरत आहेत.

अ.क्र.	विभाग	जिल्हा	ठिकाण	महा. ग्रंथालयांची संख्या
१.	अमरावती	१. अकोला २. अमरावती ३. बुलढाणा ४. यवतमाळ ५. वाशिम	खडकी अमरावती मलकापूर पुसद, विठ्ठलवाडी वाशिम	२ १ २ ३ १
२	औरंगाबाद	६. औरंगाबाद ७. उस्मानाबाद ८. परभणी ९. जालना १०. नांदेड ११. बिड १२. लातूर १३. हिंगोली	औरंगाबाद उस्मानाबाद सावरगांवा जालना नांदेड आंबेजोगाई लातूर हिंगोली	२ २ २ १ १ १ १
३	कोकण	१४. मुंबई १५. ठाणे १६. रायगड १७. रत्नागिरी १८. सिंधुदूर्ग	मुंबई	१

४	नागपूर	१९. नागपूर २०. भंडारा २१. गोंदिया २२. चंद्रपूर २३. गडचिरोली	नागपूर कामठी उमरेड नरखेड काटोल भंडारा गोंदिया चिमुर् वडसा	१ १ १ १ १ १ २ २
५	नाशिक	२४. नाशिक २५. अहमदनगर २६. नंदुरबार २७. धुळे २८. जळगांव २९. अमळनेर	नाशिक अहमदनगर तलोडा कुरुम्बा चोपडा अमळनेर	१ १ २ १ २ १
६	पुणे	३१. पुणे ३२. सांगली ३३. सातारा ३४. सोलापूर ३५. कोल्हापूर	पुणे सांगली सातारा सोलापूर कोल्हापूर	२ १ २ २ २
जिल्हा निहाय समाजकार्य महाविद्यालयाची यादी				५५

तथ्य संकलन

संशोधनाचा आधार तथ्य सामुग्री मानून संशोधक आपले संशोधन कार्य करतो. त्याच्या अभावी संशोधक संशोधन करू शकत नाही. संशोधनाची यशस्विता तथ्य सामुग्रीच्या साधनाच्या विश्वसनीयेतवर निर्भर आहे. म्हणून संशोधकाला आपले अध्ययन सुरू करण्यापूर्वीच तथ्य सामुग्रीच्या संकलनाच्या विविध साधनांची संपूर्ण माहिती असावी लागते

संशोधनाची साधने :

प्रस्तुत अध्ययनात माहिती संकलित करण्याकरिता करण्यात आला. अध्ययनाच्या उद्दिष्टांना अनुसरून प्रश्नावली तयार करण्यात आली. समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथपालांकरीता प्रश्नावली तयार करण्यात आली.

दुय्यम स्रोत :

तथ्य संकलनासाठी विषयाशी संबंधित साहित्य, विविध दैनिके, साप्ताहिके, मासिके, वार्षिकांक, पुस्तके, ग्रंथ, नियतकालिके व इतर प्रकाशित साहित्यांचे अध्ययन करण्यात आले. शासनाच्या विविध विभागांमार्फत प्रकाशित साहित्य, शोध प्रबंधांचे अवलोकन आणि परीक्षण करण्यात आले. विविध महाविद्यालयातील तसेच विद्यापीठाच्या ग्रंथालयातून प्राप्त पुस्तके, शोध प्रबंध आणि इतर उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास, अवलोकन आणि परीक्षण करून तथ्ये संकलित केली गेली.

तथ्य प्रक्रीयन

संशोधनात तथ्याचे संकलन अत्यंत महत्वपूर्ण कार्य आहे. परंतु ते संशोधनाचे अंतिम लक्ष्य नाही. तथ्य संकलन तर शोधाच्या लक्ष्य प्राप्त करण्याचे एक साधन आहे. संशोधनाचे लक्ष्य विभीन्न घटनांच्या उत्पत्तीच्या स्रोताचा पत्ता लावणे तथा त्यात कार्यकारण संबंधाच्या आधारावर वैध निष्कर्ष प्रतिपादन करणे होय. या उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी संकलित तथ्याचे विश्लेषण करण्याची आवश्यकता असते.”

तथ्यांचे संपादन :

तथ्यांचे परिक्षण करून त्यातील उणीवा वा त्रुटी दूर करणे म्हणजे तथ्याचे संपादन होय. तथ्यांचा व्यवस्थित क्रम लावला, उत्तराचे परिक्षण केले आणि अनावश्यक तथ्यांना वगळण्यात आले. संशोधनकर्त्याने स्वतः प्रश्नावली भरवून घेतल्यामुळे संपादनाचे कार्य जड झाले नाही. अध्ययनाच्या दृष्टीने उपयुक्त नसणाऱ्या तथ्यांना वगळण्यात आले. विषयाशी संबंधित असणाऱ्या उत्तराचाच विचार करण्यात आला.

तथ्यांचे संकेतीकरण

संकेतन एक सांख्यिकीय क्रीया आहे. संकेतनाचा अर्थ मोठमोठ्या वर्णनात्मक उत्तरांना संकेत तथा प्रतिष्ठांच्या माध्यमाने व्यक्त करणे, म्हणूनच मोजर आणि केल्टन म्हणतात. १८ प्रस्तुत अध्ययनात तथ्ये वा प्रतिक्रिया यांना सोयीप्रमाणे अंक व चिन्ह दिले. संकेतीकरणामध्ये उपलब्ध तथ्यांपैकी निरूपयोगी तथ्ये वगळल्या गेली व एक संकेत पुस्तिका तयार केल्या गेली.

सारणीयन:

सारणीयन म्हणजे गुणात्मक तथ्याचा व्यवस्थित रूपात प्रस्तुत करणे ज्यामुळे त्या सहजरित्या समजून घेऊ शकतात. हॅसिन पाव यंगच्या शब्दात **Tabulation is the summarization of results in the form of statistical tables.** 19 सारणीद्वारे संशोधकाला विविध तथ्यांची सुलभतेने तुलना करता आली. तसेच सारणीवरून तथ्यांचा अर्थ आणि त्याचे महत्व लक्षात येते. तथ्यांचे वर्गीकरण, संकेतन, मोजणी कार्य करणे संशोधनकर्त्याला सुलभ गेले.

तथ्यांचे सांख्यिकीय विश्लेषण व निर्वचन

सारणीबद्ध झालेल्या तथ्यांतील अंगभूत असणारे सत्य आणि अर्थ शोधून काढण्याच्या दृष्टीने अभ्यास करण्याला 'तथ्यांचे विश्लेषण' असे म्हणतात. या प्रक्रियेत गुंतागुंतीच्या घटकांचे सुलभ भागांमध्ये रूपांतर केल्या गेले. सर्व भागांची नविन पद्धतीने रचना केली गेली. तथ्याच्या आधारे महत्वपूर्ण सारण्या निश्चित केल्या गेल्या. समस्येच्या विधानाचे काळजीपूर्वक परीक्षण केले. संशोधकाचे निष्कर्ष व्यापक अर्थाने शोधून काढणे म्हणजेच निर्वचन होय. विश्लेषणाशिवाय निर्वचन करता येत नाही आणि निर्वचनाशिवाय विश्लेषण करता येत नाही हे दोन्ही परस्परावलंबी आहे. प्रस्तुत अध्ययनात संशोधनाच्या संपूर्ण वर्णनात्मक आराखड्याचा अभ्यास करून विविध घटकांची स्थिती याचा अभ्यास केला गेला.

माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण :

सांख्यिकीय तंत्रातील विविध ग्राह्यता चाचणीचा विशेषत्वाने उपयोग करण्यात आला. त्या आधारावर निष्कर्ष काढले गेलेत. प्राप्त माहितीवरून वारंवारिता (Frequency) व बहुलक (Mode) काढण्यात आले. अभ्यासातील विविध घटक, पडताळण्याकरिता देण्यात आलेले गृहित प्रमेय आणि वापरण्यात आलेला संशोधनाचा आराखडा लक्षात घेता 'Chi-Square' टेस्टचा वापर करण्यात आला. Significance Level 0.05 ठरविण्यात आली. वरील सर्व प्रक्रियानंतर निष्कर्ष जास्तीत जास्त वस्तुनिष्ठ कसे राहतील याची दखल घेण्यात आली व सांख्यिकीय परीक्षणावरून प्राप्त परीणामांना योग्य त्या आलेख व तक्त्यांचा वापर करून प्रस्तुत करण्यात आले.

संदर्भ

१. कोणूर, एम.बी. डायमंड ग्रंथालय व माहितीशास्त्र कोश, पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स, २००८.
२. टांकसाळे, प्रा., व्यावसायिक समाजकार्य, के'सागर पब्लिकेशन्स, पाचवी आवृत्ती २०१५.
३. जरारे वि., संशोधन प्रणाली, सुविधा पब्लिशर्स, ३५-ए, नटराज नगर, इमली फाटक, जयपूर.
४. बोधनकर सु., अलोनी वि., सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
५. कुमार, र., संशोधन पद्धती- नवोदितांकरिता क्रमवार मार्गदर्शन, सेज भाषा पब्लिकेशन, दुसरी आवृत्ती २०१७.
६. जरारे वि., संशोधन प्रणाली, सुविधा पब्लिशर्स, ३५-ए, नटराज नगर, इमली फाटक, जयपूर.

औरंगाबाद जिल्हातील शालेय पोषण आहार योजनेनाला पालकांचा प्रतिसाद एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. सानप सुजाता विक्रम

ग्रहविज्ञान

राष्ट्रमाता इंदिरागांधी महाविद्यालय जालना

प्रस्तावना:-

आर्थिक विकासात शिक्षणाचे अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. विविध प्रकारचे विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी आवश्यक असणारे प्रशिक्षित मनुष्यबळ वाढवून मानवी भांडवल निर्माण करण्याचे शिक्षण हे मुख्य साधन आहे.

देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासातील शिक्षणाची महत्वाची भूमिका लक्षात घेउन शिक्षण विषयक विविध कार्यक्रम राबविले जातात.

प्राथमिक शिक्षण हा शिक्षणाचा पहिला टप्पा असून देशात सुजान नागरीक बनविण्याचा तो पाया आहे.

शिक्षणाचा पाया कच्चा राहिल्यास माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण घेण्या पर्यंत मुले टिकून राहू शकत नाहीत. पर्यायाने विद्यार्थी प्राथमिक शाळेत टिकून राहावेत म्हणून शासनाच्या विविध योजना कार्यरत आहेत.

त्या पैकी शालेय पोषण आहार योजना हि विद्यार्थ्यांसाठी यशस्वी आणि उपयुक्त ठरलेली आहे.

प्राथमिक शिक्षण हे प्रत्येकाला मिळाले पाहिजे म्हणजेच प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण केले पाहिजे भारतामध्ये वाढत्या वयाच्या मुलांमध्ये कुपोषणाची समस्या आढळते याचा प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकी करणावर परीणाम होत असल्यामुळे भारत सरकारने शालेय पोषण आहार योजना सुरु केली आहे.

संशोधनाचे महत्व :-

शालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत विद्यार्थ्यांना सकस व पोष्टीक आहार देण्यात येत आहे. यासाठी रु २.००/- प्रतिदिन प्रति विद्यार्थी खर्च करण्यात आला आहे.

ही योजना अधिक सक्षम व पारदर्शक होण्यासाठी या समाजाचा सहभाग वाढविण्यात येते आहे. याचा एक भाग म्हणून स्थानीक मातांचा सहभाग या योजनेत करण्यात यावा. असे शासन परिपत्रक क्र शालेय पोषण आहार सन २००६ च्या शासन निर्णयान्वये सुचीत करण्यात आले आहे. विद्यार्थ्यांना अन्न शिजवून वाटप करण्याच्या प्रक्रिये मध्ये स्थानिक मातांचा सहभाग घेतल्यास व त्यांच्या देखरेखी खाली या योजनेची अंमलबजावणी केल्यास दुपारचे भोजन देण्यास नियमितता तर येईलच परंतु भोजनाचा दर्जा वाढविण्यामध्ये त्याचा उपयोग होईल.

दुपारचे अन्न शिजवतांना व त्याचे विद्यार्थ्यांना वाटप करता वेळी किमान एका वा अधिक मातांची उपस्थिती राहिल याची दक्षता घ्यावी या करीता आवश्यकता वाटल्यास मातांना आठवड्यातील दिवसाचे वाटप करण्यात यावे. व त्यांनी त्यादिवशी शाळेमध्ये उपस्थित राहण्याकरीता त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.

संशोधन समस्या विधानातील परिभाषिक संज्ञानचा कार्यात्मक व्याख्या :-

१. प्राथमिक शाळा :-

इयत्ता नुसार :-

इयत्ता पहिली पासून ते इयत्ता आठवी पर्यंतचे शिक्षण म्हणजे प्राथमिक शिक्षण होय. हे शिक्षण देणारे शाळांना प्राथमिक शाळा असे म्हटले आहे.

२. वयानुसार :-

वय वर्ष सहा पासून ते मुल चौदावर्षाचे होईपर्यंत देले जाणारे शिक्षण म्हणजे प्राथमिक शिक्षण होय. व हे शिक्षण ज्या शाळेत दिले जाते त्या शाळांना प्राथमिक शाळा असे म्हटले जाते.

३. चिकीत्सक अभ्यास :-

चिकीत्सक अभ्यास म्हणजे सुक्ष्म संगोपांग तपशिलवार व समिक्षात्मक अभ्यास होय चिकीत्सक अभ्यासात कारणमिमासा आणि उपाय योजना याचा हि अंतर्भाव अपेक्षित आहे.

४. संशोनाची ग्रहीतके :-

महाराष्ट्र शासनामार्फत सर्व शाळांमध्ये शालेय पोषण आहार योजना राबवली जात आहे. शालेय पोषण आहार योजनेबद्दल पालकांची सकारात्मक भुमिका.

५. संशोधन समस्येची उददीष्टये:-

१. शालेय पोषण आहारामुळे मुलांमधिल शारिरीक बदल अभ्यासणे
२. शालेय पोषण आहार योजने मध्ये शैक्षणिक बदल अभ्यासणे
३. शालेय पोषण आहार योजने मध्ये पालकांचा सहभाग असणे
४. शालेय पोषण आहार योजने मधील आहाराचा दर्जा अभ्यासणे

न्यायदर्श निवड :-

संशोधनातून विविध समस्या साठी मिळालेल्या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढले जातात. अशा निष्कर्षाचा सर्व अभ्यासत क्षेत्रासाठी उपयोग करता येतो.

त्यासाठी संशोधकास आपल्या माहितीच्या आधारे समान्यीकरण करण करावे लागते.

न्यायदर्श :-

जनसंख्येच्या तथ्याविषयी पुर्वीनमान करण्याकरीता जनसंख्येतून निवडलेली व्यक्ती किंवा वस्तू यांच्या लहाण ससंचला न्यायदर्श म्हणतात.

किंवा आपणास असे म्हणता येईल कि समग्र किंवा संपूर्ण अभ्यास क्षेत्रामधुन निवडलेला लहाण भाग म्हणजेच नमुना होय.जेव्हा संपूर्ण अभ्यास क्षेत्राबाबत काही माहिती प्राप्त करून घेण्याचा किंवा काही निष्कर्ष करण्याच्या इराद्याने काही एकक पाहणी करीता निडण्यात येतात.जेव्हा निवडलेल्या एककाच्या उपसमुहास नमुना किंवा न्यायदर्श असे म्हणतात.

*साहित्य आणि कार्यपध्दती *

अध्यायन क्षेत्र:-

औरंगाबाद जिल्हातील प्राथमिक शाळेतील शालेय पोषण आहार योजनेला पालकांचा प्रतीसाद एक चिकीत्सक अभ्यास हे संशोधन हे औरंगाबाद जिल्ह्यापुरते मर्यादीत आहे. या साठी १०० पालकांची निवड करण्यात आली.

नमुना निवड पध्दती:-

कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करावयाचा असल्यास नमुना निवड करणे अत्यंत महत्वाचे असते. नमुना निवड पध्दतीत पुढील बाबींचा समावेश करण्यात आला.

औरंगाबाद जिल्हातील प्राथमिक शाळेमधील विद्यार्थ्यांच्या १०० पालकांची अध्ययनासाठी निवड करण्यात आली.

ही माहिती जमा करण्यासाठी या ऐच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

ही माहिती प्रत्यक्षात पालकांनाकडून भरून घेतली आहे.

पालकांकडून प्राप्त माहितीचे विश्लेषण व अर्थ निर्वचन:-

संशोधन कर्त्यास असे अभिप्रेत आहे की प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना शालेय पोषण आहार योजने बदल पालकांचा सहभाग असणे गरजेचे आहे. हे जाणून घेणे आवश्यक वाटते. त्या करिता संशोधन कर्त्याने आपल्या प्रश्नावलीतील सामान्य माहिती विभागातील प्रश्न १ ते ५ खालील प्रमाणे अंतर्भाव केला. उपरोक्त प्रश्नांच्या पालकांचा प्रतीसाद खालील तक्त्यात नमुद केलेला आहे.

तक्ता क्र.१

पालक शाळेला भेट देतात ते दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	पालक शाळेला भेट देतात	टक्केवारी
१	होय	६५
२	नाही	३५
	एकुण	१००

निष्कर्ष :-

वरील टक्केवारी वरून असे आढळून येते की शालेय पोषण आहाराबदल पालक जागरूक आहेत.

तक्ता क्र.२

आहाराची चव दर्शवीनारा तक्ता.

अ.क्र.	आहाराची चव	टक्केवारी
१	निक्रष्ट	१५
२	बरी	२०
३	चांगली	६५
	एकुण	१००

निष्कर्ष :-

- १) १५ % पालकांच्या मते निष्कृष्ट आहार दिला जातो.
- २) तसेच आहाराची चव बरी आहे असे २० % पालक म्हणतात.
- ३) ६५ % पालकांच्या मते आहाराची चव चांगली आहे.

तक्ता क्र. ३

शालेय पोषण आहारामुळे मुलांमध्ये कोणता बदल झाला.

अ.क्र.	कोणता बदल जाणवला	टक्केवारी
१	दररोज शाळेत जातो	४५
२	नियमित अभ्यास करणे	३५
३	विविध खेळामध्ये सहभाग	२०
४	एकूण	१००

निष्कर्ष:- १. पालकांच्या मते ४५%मुले दररोज शाळेत जातात.

२. ३५%पालकांच्या मते विद्यार्थी नियमित अभ्यास करतात.

३. २०%पालकांच्या मते विद्यार्थी विविध खेळामध्ये सहभागी होतात.

तक्ता क्र. ४

तुम्ही शालेय पोषण आहाराबद्दल समाधानी आहात का.

अ.क्र.	आहाराबद्दल समाधान	टक्केवारी
१	होय	६५
२	नाही	३५
	एकूण	१००

निष्कर्ष:-

१. ६५%पालक आहाराबद्दल समाधानी आहेत.

२. ३५%पालक आहाराबद्दल समाधानी नाहीत.

तक्ता क्र.५

अन्न पदार्थांमध्ये कोणता बदल असावा असे वाटते.

अ.क्र.	अन्न पदार्थात बदल	टक्केवारी
१	पोळी भाजी	५
२	तांदुळ वाटप	५०
३	खिचडी	१०
४	कडधान्यांची उसळ	१५
५	इतर	२०
	एकूण	१००

निष्कर्ष:-

पोळी भाजी असावी असे ५%पालकांना वाटते.

पुर्वीची जी तांदूळ वाटप योजना चालू असावी असे ५०%पालकांना वाटते.

खिचडी असावी असे १०%पालकांना वाटते.

१५%पालकांच्या मते कडधान्याची उसळ असावी असे वाटते.

इतर (उदा.पराठे,धपाटे,पॅकिंगचे पदार्थ,)काही वेगळे असावे असे २०%पालकांना वाटते.

ब-यापैकी पालकांना वाटते ही योजना चांगली आहे. परंतु शिक्षक मुख्याध्यापकांचा या मध्ये जास्त वेळ चालला आहे. त्यासाठी शासनाने या खिचडी ऐवजी कोरडा तांदूळ तसेच पॅकिंग पदार्थाची वाटप करावी त्यामुळे मुख्याध्यापक ,शिक्षक याचा वेळ जाणार नाही तसेच काही शाळेमध्ये खिचडी संदर्भात ज्या घटना घडतात त्या घटना घडून त्या शाळेचे नाव बदनाम होणार नाही त्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने खिचडी ऐवजी इतर पॅकिंग पदार्थ ठेवावेत.

संदर्भ सुची :-

आरोग्यदिप (२००८) , तरुणातील अपु-या पोषणाच्या समस्या व उपचार आरोग्यदिप वर्ष ३३ व अंक ९ सप्टेंबर २००८

काचौळ दो. धो. (जुलै २०११),समाज शास्त्रीय परंपरा आणि संशोधन पद्धती कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद.

देशपांडे सूचिता(२०११), शिक्षण महत्वाचं पण, चतुरंग लोकसत्ता शनिवार ६ ऑगस्ट २०११.

महाराष्ट्र शासन निर्णय व परीपत्रके, शालेय पोषण आहार योजना.

शेळी पालन

संशोधक विद्यार्थी
कल्याण गंगाराम सरोदे

प्रस्तावना :

जगात सर्वाधिक शेळ्या चीन मध्ये असून, भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्र राज्यामध्ये शेळी पालन हा व्यवसाय शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून समोर येत आहे. कारण राज्यामध्ये सन १९७८ च्या पशुगणनेनुसार शेळ्यांची संख्या ७५.६३ लाख होती ती २००७ च्या पशुगणनेनुसार १०३.९१ लाख झाली म्हणजेच १९७८ च्या तुलनेत २००७ मध्ये शेळ्यांच्या संख्येत २८.२८ लाख एवढी वाढ झाल्याचे दिसून येते. राज्यामध्ये सन-२०१३-१४ मध्ये शेळ्यांपासून २५० मि.टन एवढे दूध उत्पादन झाले तर ५७ मि.टन एवढे मांस उत्पादन झाले होते. १९९७ च्या पशुगणनेनुसार राज्यामध्ये ११४.३४ लाख एवढी होती ती २००३ मध्ये १०४.४९ एवढी झाली तर २००७ मध्ये १०३.९१ एवढी होती. म्हणजेच २००७ पर्यंतच्या पशुगणनेपर्यंत शेळ्यांच्या संख्येत वाढ होत असल्याचे दिसून येत परंतु २०१२ च्या पशुगणनेनुसार ८४.३५ एवढी झाली म्हणजेच २००७ च्या तुलनेत घट झाली असली तरी नवनवीन तंत्राचा व आधुनिक पद्धतीचा वापर करून शेळी पालन करणाऱ्यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असल्याचे दिसून येते आहे. तसेच राज्यात शेळी व मेंढी पालन करणाऱ्या २२२५ सहकारी संख्या असून, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाच्या औरंगाबाद, नांदेड व बीड या तीन ठिकाणी शाखा आहेत.

शेळी पालन व्यवसायाचा इतिहास :

शेळी हा मूळचा रानटी प्राणी असून, रानटी शेळ्यांना "कॅपरा हिरकस" हे शास्त्रीय नाव आहे. लॅटीन भाषेत या शब्दाचा अर्थ उत्तम जनावर असा होतो. शेळ्यांचा मूळ जन्म हा अफगाणिस्तान, बलुचीस्तान, पाकिस्तान, सिंध प्रांताचा डोंगराळ व पठारी भाग, भारतामधील काश्मिरचा डोंगराळ भाग, तिबेटचा भाग, इराण, टर्की आणि ग्रीस इत्यादी भागात ह्या रानटी शेळ्या आढळून येत असे. म्हणजेच या विविध ठिकाणी राहत असलेल्या रानटी शेळ्या ह्या आजच्या शेळीचे पूर्वज असून, शेळी पालन हा व्यवसाय पुरातन काळापासून चालत आलेला आहे. पूर्वी मानव शेळी व मेंढी पालन हा व्यवसाय दुधाची व मांसाची गरज पूर्ण व्हावी म्हणून करीत असत, परंतु सर्वच लोक सदर व्यवसाय करीत नसत तर धनगर समाजच शेळी व मेंढी पालन करीत होता.^१

शेळी पालन हा व्यवसाय सर्व जाती धर्माचे लोक ग्रामीण भागाबरोबरच शहरी भागात सुद्धा करीत असून, वाढते शहरीकरण, शेतमालाला नसलेला हमी भाव, वाढती लोकसंख्या व त्यांची वाढती मांसाची मागणी या सर्व बाबी पाहता आज विविध समाजातील लोक शेळी पालन या व्यवसायाकडे वळत आल्याचे दिसून येते. तर आज मेंढीपालन हा व्यवसाय धनगर समाज मोठ्या प्रमाणात करीत आहे.

शेळी पालनाचे महत्त्व :

शेळी पालन हा व्यवसाय कमी खर्चात जास्त उत्पादन देणारा व्यवसाय असून, वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारीच्या प्रमाणात होत असलेली वाढ, भारतात तसेच विदेशात ही शेळ्यांच्या मांसाची वाढती मागणी, शेळ्यांच्या सर्व अवयवांपासून निरनिराळे उपयोग, शेळ्यांच्या दुधात असलेल्या औषधी गुणधर्मांमुळे दुधाच्या मागणीत होत असलेली वाढ, आणि दिवसेंदिवस शेती ही तोट्यात जात असल्यामुळे शेतीला जोड व्यवसाय म्हणून शेळी पालन हा व्यवसाय अतिशय फायदेशीर असा व्यवसाय अल्यामुळे शेळी पालन या व्यवसायाचे दिवसेंदिवस महत्त्व वाढत असून, जास्तीत जास्त लोक या व्यवसायाकडे वळत असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्यातील बागायती शेतीचे प्रमाण १७ टक्के असून, कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण हे ८३ टक्के आहे. म्हणजेच महाराष्ट्र राज्यामध्ये सिंचनाचा अभाव असून, ८३ टक्के शेती क्षेत्र हे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे.^२ अवेळी पडणारा पाऊस, दुष्काळ, वाढती बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा, शेती क्षेत्रात वाढती उदासिनता यामुळे नवीन सुशिक्षित वर्ग आज मोठ्या प्रमाणात आधुनिक पद्धतीने करता येणाऱ्या शेळी व मेंढी पालन व्यवसायाकडे /उद्योगाकडे आकर्षित होत आहे. इतर व्यवसायापेक्षा या व्यवसायात कमी भांडवल गुंतवून सदर व्यवसाय सुरू करता येतो. तसेच शेतीच्या कामातून फावल्या वेळात सुद्धा शेळ्यांचे पालन पोषण करता येते. त्यांची रोगप्रतिकारक शक्ती उत्तम असून, मृत्यूचे प्रमाण कमी असते. तसेच खाद्यावर कोणताही खर्च न करता, मुक्त पद्धतीने संगोपन करता येऊन कौटुंबिक अडचणीच्या वेळी विक्री करून पैसे मिळविता येतात व कुटुंबाच्या उत्पन्नात भर टाकता

येते. यामुळे शेळीपालन व्यवसायाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत असून, शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून शेळी पालन व्यवसायाची भरभराट होत आहे.

ग्रामीण स्वयंरोजगारासाठी शेळीपालन :

पशुसंवर्धन विभागामार्फत दर ५ वर्षांना पशुगणना घेण्यात येते. महाराष्ट्र राज्य अस्थित्वात येण्याअगोदर सर्व प्रथम मुंबई राज्यामध्ये पशुसंवर्धन विभागामार्फत १९२० मध्ये पहिली पशुगणना घेण्यात आली. तर १९६१ मध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापने नंतर सर्व प्रथम ९ वी पशुगणना अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालया मार्फत घेण्यात आली होती. आमार्पयंत राज्यामध्ये १९ पशुगणना झालेल्या असून, १६ व्या पशुगणनेनुसार राज्यातील शेळ्यांची संख्या ११४.३४ लाख एवढी आहेत. तर १७ व्या पशुगणनेनुसार १०४.४९ लाख, १८ व्या पशुगणनेनुसार १०३.९१ लाख एवढी असून, १९ व्या म्हणजेच १२ व्या पशुगणनेनुसार ८४.३५ लाख एवढी शेळ्यांची संख्या आहे. म्हणजेच या चार पशुगणनेनुसार शेळ्यांच्या संख्येत दिवसेंदिवस घट होत असल्याचे दिसून येते परंतु आधुनिक पद्धतीने शेळी पालन करणाऱ्यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

शेळी पालनाचे फायदे :

शेळीपालन या व्यवसायाचे अनेक फायदे असून, त्यापैकी काही महत्त्वाचे फायदे खालील प्रमाणे :-

१. शेळीपालन हा व्यवसाय कमी खर्चात जास्त उत्पादन देणारा व्यवसाय आहे.
२. शेळ्यांचे दूध लहान मुलांना पिण्यासाठी पौष्टिक असते.
३. शेळ्या निकृष्ट दर्जाचे अण्ण खाऊन चान्याची गरज भागवतात.
४. शेळी पालन या व्यवसायासाठी इतर व्यवसायाच्या तुलनेत कमी जागा लागते.
५. शेळ्यांचे दोन पिढीतील अंतर कमी असून लवकर उत्पादन मिळते.
६. काही जातींच्या शेळ्यांपासून लाकर (मोहर) मिळते.
७. शेळ्यांच्या शिंगापासून व खुरापासून डिकयुक्त पदार्थ बनविले जातात.
८. शेती साठी रासायनिक खतापेक्षा शेळ्यांचे खत उत्कृष्ट असते.
९. शेळी पालन व्यवसाय महिलांमार्फत सहज केला जाऊ शकतो.
१०. देशात गोमांस जास्त लोक खात नसल्यामुळे व शेळीचे मांस सर्व धर्माचे लोक खात असल्यामुळे शेळीच्या मासांला जास्त प्रमाणात मागणी आहे.

अशाप्रकारे शेळी पालनाचे विविध फायदे असल्याचे दिसून आहेत. म्हणून शेळी पालन या व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेळ्यांचे महत्त्व :

शेळी पालन हा व्यवसायय पुर्वी पारंपारीक पद्धतीने केल्या जात असे तर आजही हा व्यवसाय पारंपारीक पद्धतीने ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात केल्या जात आहे. परंतु अलिकडील काळात या व्यवसायाकडे शासनाने लक्ष घातल्याचे दिसून येते ते म्हणजे महाराष्ट्र राज्यामध्ये स्वतंत्र पुण्यश्लोक अलियादेवी महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाची स्थापना केली. सदर महामंडळाच्या महाराष्ट्रात एकूण ११ शाखा आहेत या शाखेमधुन सदर महामंडळ संपूर्ण महाराष्ट्रभर कार्य करीत आहे. म्हणजेच, भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये इतर प्राण्यांना ज्याप्रमाणे महत्त्व आहे त्याप्रमाणेच शेळी या प्राण्यास महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात आजही पारंपारीक पद्धतीने शेळी पालन केल्या जाते. परंतु महामंडळाच्या स्थापनेपासून आधुनिक पद्धतीने शेळीपालन करण्यास सुरुवात झाल्याचे दिसते. तसेच भारतात व महाराष्ट्रात आधुनिक पद्धतीने शेळी पालन करणाऱ्या विविध संस्था कार्यरत आहे त्या संस्थाद्वारे आधुनिक पद्धतीने शेळी पालन कसे करावे याविषयावर लाखो शेतकरी प्रशिक्षण घेऊन आधुनिक पद्धतीने व्यापारी तत्वावर शेळी पालनाकडे वळत आहेत.

भारतात सन-२००२-०३ मध्ये ८६.२ मि.टन, २००३-०४ मध्ये ८८.१ मि.टन, २००४-०५ मध्ये ९२.५ मि.टन, २००५-०६ मध्ये ९७.१ मि.टन, २००६-०७ मध्ये १०२.६ मि.टन, २००७-०८ मध्ये १०७.९ मि.टन, २००८-०९ मध्ये ११२.२ मि.टन, २००९-१० मध्ये ११६.४ मि.टन, २०१०-११ मध्ये १२१.८ मि.टन आणि २०११-१२ मध्ये १२७.९ मि.टन एवढे दूध उत्पादन झाले होते. म्हणजेच वरील आकडेवारी पाहता असे दिसून येते की, भारतातील एकूण दूध उत्पादनात सतत वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

भारतामध्ये एकूण मांस उत्पादन सन-२००२-०३ मध्ये २.१ मि.टन, २००३-०४ मध्ये २.१ मि.टन, २००४-०५ मध्ये २.२ मि.टन, २००५-०६ मध्ये २.३ मि.टन, २००६-०७ मध्ये २.३ मि.टन, २००७-०८ मध्ये ४.० मि.टन, २००८-०९ मध्ये ४.३ मि.टन, २००९-१० मध्ये ४.६ मि.टन, २०१०-११ मध्ये ४.८ मि.टन आणि २०११-१२ मध्ये ५.५ मिलीयन टन एवढे मांस उत्पादन झाले होते. म्हणजेच, एकूण मांस उत्पादनात भारतात मांस उत्पादनात दिवसेंदिवस वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. थोडक्यात, वरील आकडेवारी पाहता असे दिसून येते की, भारतातील शेळ्यांच्या मांस व दूधाच्या उत्पादनात वाढ होत आहे म्हणजेच त्याप्रमाणात मांस व दूधाला मागणी असून त्या मागणीत सतत वाढ होत आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेळ्यांचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत शेळी पालनाचे महत्त्व :

भारतीय अर्थव्यवस्थेप्रमाणेच, महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये शेळी पालन या व्यवसायाला महत्त्व प्राप्त झाले असून, २००३-०४ मध्ये शेळ्यांपासून ३०१ मि.टन.दूध उत्पादन झाले होते तर २००४-०५ मध्ये २७९ मि.टन दूध उत्पादन झाले. २००५-०६ मध्ये २८२ मि.टन, २००६-०७ मध्ये २८१ मि.ट, २००७-०८ मध्ये २६५ मि.टन, २००८-०९ मध्ये २७७ मि.टन, २००९-१० मध्ये २८२ मि.टन, २०१०-११ मध्ये २७३ मि.टन, २०११-१२ मध्ये २९३ मि.टन, २०१२-२०१३ मध्ये ३०३ मि.टन आणि २०१३-१४ मध्ये २५० मि.टन एवढे शेळ्यांपासून दूध उत्पादन झाले होते. वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, दूध उत्पादनात पाहीजे त्या प्रमाणात वाढ झालेली नाही परंतु घट सुद्धा झालेली नाही म्हणजेच दूध उत्पादन हे सम प्रमाणात आहे. शेळ्यांपासून महाराष्ट्र राज्यात मांस उत्पादन २००३-०४ मध्ये ५३ मि.टन, २००४-०५ मध्ये ५३ मि.टन, २००५-०६ मध्ये ५४ मि.टन, २००६-०७ मध्ये ५६ मि.टन, २००७-०८ मध्ये ५८ मि.टन, २००८-०९ मध्ये ५९ मि.टन, २००९-१० मध्ये ५९ मि.टन, २०१०-११ मध्ये ६२ मि.टन, २०११-१२ मध्ये ६३ मि.टन, २०१२-१३ मध्ये ७१ मि.टन आणि २०१३-१४ मध्ये ५७ मि.टन एवढे शेळ्यांपासून मांस उत्पादन झाल्याचे दिसून येते. म्हणजेच शेळ्यांपासून मिळणाऱ्या मांस उत्पादनात सतत वाढ होत असल्याचे दिसून येते म्हणजेच शेळ्यांपासून मिळणाऱ्या मांसाला सुद्धा मोठ्या प्रमाणात मागणी तयार होत आहे.

भारतातील शेळ्यांच्या जाती :

देशात शेळ्यांच्या प्रमुख २३ जाती असून, या सर्व शेळ्यांच्या जातीचा दूध व मांस उत्पादनासाठी उपयोग होतो. त्याप्रमाणेच शेळ्यांपासून शेतीसाठी उपयोगी असलेले मांसाचे खत, लेंडीखत, कातडी इत्यादी उत्पादन मोठ्या प्रमाणात मिळते. देशामध्ये मांस उत्पादनासाठी ब्लॅक बॅंगाल, मलबारी, उस्मानबादी, आणि गंजम यांचा उपयोग होतो. तर दूध व मांस या दोन्हीही उत्पादनासाठी जमनापारी, बारबारी, सिरोही, बीटल, जाखराना, सुरती, संगमनेरी, मेहेसाना, आणि झालावाडी या जातींच्या शेळ्यांचा उपयोग होतो. तर चांगथांगी, गड्डी, चेगू या शेळ्यांपासून मोठ्या प्रमाणात लोकर मिळते.

भारतातील शेळ्यांच्या प्रमुख जातींची माहिती

अ. क्र	जात	मूळस्थान	उपयुक्तता	शारीरिक वजन		स्निग्धां श	विताचा काळ	जातीचे वैशिष्ट्ये
				नर	मादी			
१	पारी	उत्तर प्रदेश	दूध-मांस	६५-८६	४५-६०	५.२	२७४	रंग पांढरा भुरकट, रोमन नोज, मांडीवर भरपूर लांब केस, कान लांबट पिवळदार
२	सुरती	गुजरात, महाराष्ट्र	दूध-मांस	३५-४०	२५-३५	३.५	१५०	उत्तर महाराष्ट्र खान्देशात, गुजरात मध्ये सुरतजवळ आढळते.
३	बारबरी	उत्तर प्रदेश	दूध-मांस	३५-४०	२५-३५	३.९	१६७	रंग पांढरा, भुरका, विटकरी, तांबूस रंगाचे ठिपके, जुळ्याचे प्रमाण अधिक, बंदिस्त पध्दतीने संगोपन करण्यास अनुकूल
४	बीटल	पंजाब	दूध-मांस	६५-८५	४५-६०	४.५	२८७	रंग काळा चमकदार, रोमन नोज, जमनापारी जातीपासून संकरीत जात
५	सिरोही	राजस्थान	दूध-मांस	५०	४०	३.५	१५०	रंग काळा, जुळे देण्याची क्षमता, दोन वर्षात तीन वेते देते, काटक नियमित वेते देते.
६	काळी	बंगाल,	मांस व	१४-१६	९-१४	४.१	१५०	मांस व कातडीसाठी प्रसिद्ध बटकी जात, कातडी

	बंगाली	ओरिसा	कातडी उत्पादन					निर्यात होते.
७	बादी	महाराष्ट्र	दूध-मांस	५०-६०	३५-४५	३.५	१५०	जुळे देण्याची क्षमता, रंग काळा, दोन वर्षात तीन वेते देते, काटक नियमित वेते देते.
८	काश्मिरी (पश्चिमी)	तिबेट सरहद्द, काश्मीर खोरे	(फर)	४०	३५	३.०	१००	अतिथंड प्रदेशात तिबेट सरहद्दीत आढळते, तलम धाग्यासाठी प्रसिद्ध
९	मारवाडी	राजस्थान	दूध-मांस	३५	२५	३.५	१५०	रंग काळा व चमकदार, अंगावर लांब केस असतात.
१०	झाडलावाडी	गुजरात	दूध-मांस	५०	४०	३.५	१५०	अतिथंड प्रदेशात तिबेट सरहद्दीवर आढळते, तलम धाग्यासाठी प्रसिद्ध

स्रोत : देशपांडे पी.एम. "स्वयंरोजगारासाठी बंदिस्त शेळी पालन व्यवसाय", आदित्य पब्लिकेशन, औरंगाबाद. पृ. ३९-४०.

संदर्भ :

१. पशुसंवर्धन माहिती पुस्तिका, 'पशुगणना' महाराष्ट्र राज्य पुणे. पृ.६२.
२. देश अविनाश (२०१५), 'महाराष्ट्रातील शेळी-मेंढीपालन व्यवसाय सद्यस्थिती आणि आव्हाने', पशुधन एश्वर्य मासिक, पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.पृ.९८.
३. रसाळे उद्धव (२०१५), "बंदिस्त शेळी पालन काळाची गरज", गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे. पृ. २०, २१.)
४. शंभरकर अर्चना (२०१३), "दुसरी चहरितक्रांती", लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नोव्हेंबर, पृ.३६.
५. पशुगणना १६ वी १९९७, १७ वी २००३, १८ वी २००७ आणि १९ वी २०१२.
६. संदर्भ-प्राणी व मत्स्य विभाग, २००२-१२.
७. संदर्भ-इकॉनॉमिक सर्वे ऑफ महाराष्ट्र, २०१२-१३.

स्त्री-शिक्षणासाठी आधुनिक विचारप्रवाह -एक अध्ययन

प्रा. डॉ. वंदना रामदास चवरे

विभाग प्रमुख - इतिहास

लेट निर्धन पाटील वाघाये कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय

सानगडी ता. साकोली जि. भंडारा

समरी:-

सरकारने स्त्री विषयक शिक्षण धोरण आखून शैक्षणिक क्षेत्रात मोठी क्रांती घडवून आणली आहे. ज्ञान, कौशल्य आणि रोजगार प्राप्त करण्यासाठी लोकांना सक्षम करून मानव विकास साधण्यामध्ये शिक्षण महत्वाची भूमिका बजावित आहे. कोणतेही शैक्षणिक कार्यक्रम, विशेषतः राज्यशासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संयुक्त विद्यमाने राबविले जात असतात. मुलभूत शिक्षणाची अधिकांश जबाबदारी जरी राज्यशासनाची असली तरी शैक्षणिक यंत्रणा, स्थानिक परिस्थितीशी अधिक प्रतिसादशील व्हावी व त्यामध्ये सामाजिक सहभाग मिळविणे सुलभ व्हावे, या हेतूने ग्रामीण व नागरी ह्या दोन्ही भागांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देखील शालेय शिक्षणामध्ये सहभागी करून घेतले आणि शैक्षणिक क्षेत्रात अधिक पारदर्शकता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधुनिक शिक्षणामुळे स्त्रिया जागतिकीकरणाच्या आर्थिक विकासाच्या क्षेत्रातही सहभागी होऊन आपल्या कार्याचा ठसा उमटवित आहे.

प्रस्तावना:-

भारत हा विकसनशील देश आहे. आपल्या विकसनशील देशाला विकसित अवस्थेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी २०२० सालाचे एक नवीन स्वप्न आपले माजी राष्ट्रपती 'ए. पी. जे. अब्दुल कलाम' यांनी सर्व भारतीयांना दाखविले आहे. लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासकांनी संख्याशास्त्राच्या साहाय्याने असे दाखवून दिले आहे की, २०२० साली भारत हा जगातील सर्वात अधिक तरुण असणारा देश असेल. २०२० साली तरुण असणाऱ्या या लोकसंख्येला सक्षम करण्यासाठी सद्यस्थितीत शिक्षणाच्या भूमिकेचा विचार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी श्रमाचा दर्जा उंचावला जाणे आवश्यक असते. म्हणूनच शिक्षणावरील खर्च, कौशल्यनिर्मिती, संशोधन, आरोग्य सुविधांतील सुधारणा यांचा वापर मनुष्यबळ विकासासाठी करावा लागणार आहे. शिक्षण हे मनुष्यबळ विकासाचे एकमेव साधन आहे. म्हणून थोर शिक्षणतज्ञानी म्हटले आहे की, शिक्षण ही भविष्यकाळाची गंतवणूक व समाज परिवर्तनाचे साधन आहे.^१

स्वातंत्र्योत्तर भारताने १९५१ पासून नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाला चालना दिलेली आहे. भारताने १९९१ पासून स्विकारलेल्या खुल्या आर्थिक धोरणामुळे सेवा क्षेत्राच्या जोरावर देशाची विकासात्मक वाटचाल झपाट्याने होत आहे. भारतीयांनी वसाहतकाळा पासून असलेले इंग्रजीचे ज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्रांती आणि जागतिक व्यापार संघटनेच्या सेवा व्यापार विषयक करारास मंजुरी (GATS- General Agreement on Trade in Services) यामुळेही सेवा क्षेत्राचे स्वरूप व व्याप्तीत वाढ झालेली आहे. सध्या जगातील पहिल्या १० बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थांपैकी एक म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा उल्लेख केला जात आहे.^२

भारत- सेवा क्षेत्र वृद्धी दर (%)

वर्ष	सेवा क्षेत्र वृद्धीदर%	अर्थ व्यवस्था वृद्धीदर%
२००१-०१	७.७	४.४
२००१-०२	७.१	५.८
२००२-०३	७.३	३.८
२००३-०४	८.२	८.५

२००४-०५	९.९	७.५
२००५-०६	१०.०	८.४
२००६-०७	११.२	९.२
२००७-०८	११.०	९.२
२००९-१०	१०	८.०५
संदर्भ : RBI Annual Report 2008-09. Economic Survey of India 2010-11		

तत्कालीन आकडेवारीनुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेची भरभराट सेवा क्षेत्राच्या जोरावर होत असल्याचे स्पष्ट होते. सन २००० नंतर भारताने 'GATS' करारावर शिक्कामोर्तब केले असून परिणामी त्यानंतर सेवाक्षेत्राची वृद्धी वेगाने होत असल्याचे दिसून येते. सेवाक्षेत्राला शेती व उद्योग क्षेत्राची अपेक्षित साथ न मिळाल्याने देशाचा वृद्धीदर दोन अंकी बनू शकलेला नाही, जी विकासाची अट आहे.

सेवाक्षेत्राचे अर्थव्यवस्थेत स्थान :-

अर्थव्यवस्थेचे उत्पादक उपक्रम

प्राथमिक क्षेत्र	द्वितीयक क्षेत्र	तृतीयक क्षेत्र/ सेवाक्षेत्र
शेती, जंगल, मत्स्य प्रसाय, नैसर्गिक साधन पतीवर आधारित मानवी मजुरीचा कमाल वापर.	खनिज उत्पादने, कारखानदारी, बांधकाम, वीज, गॅस, पाणीपुरवठा उत्पादक उपक्रम.	सर्व प्रकारच्या उत्पादक सेवा व्यापार, वाहतूक, दळणवळण बँक वित्त व्यवहार, शिक्षण, आरोग्य, विमा सामाजिक व वैयक्तिक सेवा. इतर दोन्ही क्षेत्रांच्या वाढीला हात भार .

स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचे क्षेत्रीय विश्लेषण (%)

वर्ष	शेती	उद्योग	सेवा
१९५०-५१	५५	१४.५०	३०.५०
१९८०-८१	२७	४४.००	२९.००
१९९०-९१	२८.५२	३०.४७	४१.१०
१९९५-९६	२५.८९	३०.४७	४३.६४
२००१-०२	२२.२६	२७.६४	५०.१०
२००५-०६	१८.००	२८.३६	५३.६४
२००९-१०	१७.००	२८.००	५५.००
संदर्भ : Centre for monitoring Indian Economy National Accounts Statistics.			

सेवा क्षेत्राचे महत्वाचे कार्य :-

प्राथमिक व द्वितीयक क्षेत्रांच्या विकासाला हातभार लावणे विस्तारीत असते.

म्हणजेच सेवाक्षेत्राचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. सेवाक्षेत्रात ज्या घटकांचा समावेश होतो त्या मध्ये शिक्षण हे अग्रभागी आहे.

राष्ट्रीय उत्पादन :-

१) यात प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान खूप जास्त असेल असे देश अल्पविकसित.

२) द्वितीयक क्षेत्राचे योगदान खूप जास्त असेल तर ते देश विकसित असल्याचे लक्षण.

३) तृतीयक क्षेत्र चांगलेच विस्तारित असेल व स्थूल देशांतर्गत उत्पादन व एकूण रोजगारात तृतीयक क्षेत्राचा वाटा फार मोठा असेल तर ते विकसीत देश असतात.^३

भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील प्रत्येक क्षेत्राचा वाटा वर्ष	प्राथमिक	द्वितीयक	तृतीयक
१९५०-५१	५७.७०%	१४.८०%	२७.५०%
२०००-०१	२८.४०%	२२.२०%	४९.४०%

वरील तक्त्या वरून असे दिसून येते की सन १९५०-५१ ते सन २०००-०१ या कालावधीत भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील सेवाक्षेत्राचा वाटा वाढत गेला आहे. म्हणजेच देश अल्प विकास अवस्थेकडून विकसनशील अवस्थेकडे आलेला आहे.^४

सेवाक्षेत्रात आधुनिक शिक्षणाचे स्थान :-

सेवा क्षेत्रात सर्व प्रकारच्या उत्पादक सेवांचा समावेश होतो. त्यामधील काही सेवांची नावे : व्यापार, वाहतूक दळणवळण, बँका आणि वित्त व्यवहार, शिक्षण, आरोग्य, विमा, सामाजिक आणि वैयक्तिक सेवा.

विविध प्रकारच्या सेवांचा विचार करता आणि सेवाक्षेत्राचे महत्वाचे कार्य आणि हेतू बघता असे लक्षात येते की शिक्षण हा सेवाक्षेत्रातील अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. उत्पादन प्रक्रियेचे जे चार घटक आहेत. भूमी, भांडवल श्रम, संयोजन या पैकी भांडवल, श्रम आणि संयोजन यामध्ये सकारात्मक, विकासभिमुख बदल घडवण्याचे शिक्षण हे महत्वाचे साधन आहे. यासर्व वरील परिस्थिती मुळे स्त्री- शिक्षणावरही आधुनिक विचार प्रवाहाचा परिणाम झालेला आहे. ते आधुनिक विचार प्रवाह खालील प्रमाणे आहे.

१. स्त्रियांचा उच्च शिक्षणाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनात बदल :-

सामान्यपणे स्त्रियांचा उच्च शिक्षणाचा पारंपारिक दृष्टिकोन पदवी मिळवणे हाच आहे. आज बदलत्या परिस्थितीनुसार त्यात बदल केला पाहिजे. आज पदवी शिक्षणाबरोबर उपयोजित स्वरूपाचे व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिकविणे गरजेचे आहे. त्यामुळे स्त्रिया स्वःताच्या पायावर उभ्या राहू शकतील. पदवी शिक्षणक्रमात आधुनिक तंत्रज्ञान व माहिती देणारे शिक्षण समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. असे शिक्षण स्त्रियांना स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण करू शकेल.

२. व्यावसायिक शिक्षणाची पायाभरणी :-

भारतीय समाज पुरुषप्रधान संस्कृती असणारा आहे. अर्थार्जनाची सूत्रे प्राचीन काळापासून पुरुष वर्गाच्या हाती आहेत. त्यामुळे स्त्रीला दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. स्त्रियांना आजही अर्थार्जनासाठी पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. स्त्रिया जर व्यावसायिक शिक्षण घेऊन आर्थिक दृष्ट्या कार्यक्षम बनल्या तर निश्चितच स्त्री सबलीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य होईल. यासाठी महिला व्यावसायिक, तांत्रिक शिक्षणात विशेष सोयी सवलती दिल्या गेल्या पाहिजेत. माध्यमिक शाळेत व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्राची स्थापना, व्यवसाय व्यवस्थापनाचे विशेष प्रशिक्षण अभ्यासक्रम राबवणे आवश्यक आहे.^५

३. स्त्री-सुरक्षिततेच्या नियमांची तरतूद व अंमलबजावणी :-

महिलांवर शाळेत, कॉलेजमध्ये, नोकरीवर जाताना व नोकरीच्या ठिकाणी अत्याचार होतात त्यामुळे असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. त्यामुळे भारतीय समाज शिक्षणापेक्षा चारित्र्य टिकवणे, नैतिकतेसाठी धडपडतो आहे. शासनाने महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांची दखल घेवून त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी कठोर नियमांची अंमलबजावणी केली पाहिजे.

या शिवाय असे कायदे विशेष हिंदू विवाह कायदा (१९५५), हिंदू वारसा कायदा (१९५६), घटस्फोट प्रतिबंधक कायदा (१९५५), हिंदू अडॉप्शन अँड मेंटेन्स अँक्ट (१९५६) या कायद्यात सुधारणा व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी व्हावी. महिलांच्या शिक्षणासाठी उद्योग क्षेत्र किंवा व्यक्तीकडून गुंतवणूक करण्याचा नियम केला पाहिजे.^६

४. विवाहाची वयोमर्यादा वाढवणे :-

शासनाने जरी मुलीचे वय १८ वर्ष असणे कायद्याने बंधनकारक केले आहे. परंतु ग्रामीण भागात, अशिक्षित व आदिवासी भागात १८ वर्ष वय होण्याअगोदरच मुलींची लग्ने होतांना आजही दिसत आहेत. याची शासनाने दखल घेऊन त्याविरुद्ध कडक अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. तसेच १८ वर्ष वयोमर्यादेतही फक्त १२ वी पर्यंत शिक्षण घेता येते. लग्नानंतर सांसारिक जबाबदाऱ्या, बाळंतपण यामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते. बहुधा त्यांचे शिक्षण थांबवले जाते म्हणून शासनाने त्याविषयी लक्ष घालून वेळीच विवाहाची वयोमर्यादा १८ वर्षांपेक्षा जास्त केल्यास त्यांना उच्च शिक्षण घेता येईल.

५. आरक्षणाची सोय :-

महिलांचा राजकारणातील सहभाग आणखी वाढावा व प्रतिनिधित्व मिळावे याकरीता ७३ आणि ७४ च्या घटना दुरुस्तीतून पंचायत व स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाची सोय असून या ३३ टक्के आरक्षणाची आजही अंमलबजावणी झालेली नाही.^९ म्हणून महिलांना प्रत्येक ठिकाणी आरक्षणाची सोय केल्यास त्यांच्या शिक्षणाचा आणि सबलीकरणाचा संख्यात्मक आणि गुणात्मक दर्जा टिकवणे शक्य होईल.

उदा. आदिवासी मुली किंवा मुस्लीम समाजाच्या किंवा इतर कोणत्याही मागासलेल्या समाजाचे शैक्षणिक मागासलेपण घालवण्यासाठी विशेष शिष्यवृत्ती किंवा आरक्षण द्यावे.

६. पालक व समाज यांच्यात स्त्री- शिक्षणविषयक जागरूकता निर्माण करणे:-

मुलगा वंशाचा दिवा अशी समजूत आजही समाजात आहे. त्यामुळे आपण स्त्रीभ्रूणहत्या प्रकरणे वर्तमानपत्रांत वाचत असतो. सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या वतीने २००८ मध्ये करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणात महाराष्ट्रात मुलींचे दर हजारी प्रमाण कमी होत असल्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्यावतीने विविध उपक्रम हाती घेण्यात आले. ‘आमची मुलगी’ या संकेत स्थळाची निर्मिती करून स्त्रीभ्रूण हत्तेविरुद्ध गर्भलिंगनिदान चाचणीबाबत डॉक्टरांविरुद्ध तक्रार करावयाची असल्यास या ‘हेल्प लाइन’ चा वापर करावा असे आवाहन करण्यात आले.^६ आपल्या पुरुष प्रधान समाजात मुलींच्या शिक्षणाचा उपयोग माहेरच्या कुटुंबांना होत नाही, पालकांचा म्हातारपणी सांभाळ करण्याची क्षमता / जबाबदारी फक्त मुलाचीच असते. या मानसिकतेला वैचारिक आणि भावनिक क्रांतीतून तडा देउन स्त्री-शिक्षणाचा म्हणजेच महिलांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न यशस्वीपणे केला गेला पाहिजे.

७. उच्च शिक्षणात कार्यक्षम योजनांची अंमलबजावणी:-

स्त्रियांच्या प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षणात अनेक योजनांच्या आधारे सुधारणा झाल्या आहेत. परंतु उच्च शिक्षणात स्त्रियांचा सहभाग अत्यल्प दिसून येतो. यासाठी शासनाने स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणात कार्यक्षम योजनांद्वारे स्त्रियांचा सहभाग वाढवला पाहिजे. तरच स्त्रिया आजच्या आधुनिक परिस्थितीला सामोर जाऊ शकेल. त्यासाठी शिष्यवृत्त्या, कमी खर्चात शिक्षण, मोफत शिक्षण, मोफत वसतिगृह, शिक्षणानंतर नौकरी मिळवून देण्याची शाश्वती यांसारख्या योजनांद्वारे महिला उच्च शिक्षित होतील.

८. स्त्री- शिक्षणात कार्यक्षम योजनांची अमलबजावणी :-

स्त्रियांच्या शिक्षणात जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण यांना सामोर जाण्याची क्षमता, कौशल्य देणारे शिक्षण असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शिक्षणाचे आधुनिकीकरण करून संगणक, माहिती-तंत्रज्ञान संप्रेषण क्षेत्र, व्यवस्थापन यांचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. या आधुनिक शिक्षणामुळे मुलींना नोकरीच्या निरनिराळ्या संधी उपलब्ध होतील.^९

९. स्त्री-शिक्षणासंदर्भात संशोधन :-

शैक्षणिक संशोधन हे स्त्री-शिक्षणात संख्यात्मक व गुणात्मक स्वरूपात होणे गरजेचे आहे. शिक्षणाचे ध्येय व त्यांची साध्यता अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती, व्यवस्थापन, मूल्यमापन या संदर्भात संशोधन हाती घेऊन त्यांच्या निष्कर्षांचा उपयोग स्त्रियांच्या विकासासाठी केला जावा.

वरील सर्व बदल प्रत्यक्षात झाल्यास स्त्रियांचे समाजात स्थान, स्वरूप बदलून जाईल. त्यासाठी शासनाला शालेय धोरणात बदल करणे गरजेचे आहे. त्यातून स्त्रियांच्या विकासातील शालेय शिक्षणाचा पाया पक्का होईल.^{१०}

१०. स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्वविकास कार्यक्रमांवर भर :-

स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने प्राथमिक, माध्यमिक स्तरापासूनच औपचारिक शिक्षणाबरोबर अनौपचारिक शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. स्त्रियांची शिक्षणाबद्दल उदासीनता हे त्यांच्या अपयशाचे गमक आहे. स्त्री संघटनांची संख्या वाढली पाहिजे. स्त्रियांसाठी व्याख्याने, चर्चासत्रे, यांचे आयोजन झाले पाहिजे. यांमुळे स्त्रिया स्वयंपूर्ण होऊन शिक्षणातील व जीवनातील समस्यांना त्या समर्थपणे तोंड देऊ शकतील.

सामाजिक जबाबदाऱ्या :-

- १) प्रत्येक महिला प्रतिनिधीची सामाजिक जबाबदारी आहे की समाजातील अनिष्ट रुढी, परंपरा, चालीरीती यांमध्ये बदल घडवून आणावा.
- २) हुंड्याला कायद्याने बंदी असली तरी प्रत्यक्ष हुंडा घेतल्याशिवाय आपल्याकडे विवाह होत नाहीत. तेव्हा स्त्रियांनी स्वतः पुढाकार घेऊन हुंडाबंदी करावी.
- ३) अंधश्रद्धेचे प्रमाण ग्रामीण भागातून जास्त प्रमाणात असते व त्यातच अंधश्रद्धेला बळी पडणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण जास्त असते. याचे मुख्य कारण म्हणजे, आपल्याकडे धर्म व समाज या दोन्हीही ठिकाणी स्त्रियांना गौण स्थान आहे. अंधश्रद्धा घालवण्यासाठी शिक्षक व सामाजिक नेत्यांद्वारे जाणीवजागृती होणे आवश्यक आहे.^{११}

निष्कर्ष

भारतात जागतिकीकरण, आधुनिकीकरणला १९९१ पासून सुरुवात झाली. स्त्रिया कोणत्याही क्षेत्रात मागे पडू नये याकरिता स्त्रियांना तांत्रिक, व्यावसायिक, संगणक क्षेत्रात जास्तीत जास्त संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारने तशा प्रकारचे शिक्षण महिलांना देऊन त्यात सहभाग करून घ्यावे.

केंद्रशासन व राज्यशासन यांनी महिलांची निरक्षरता कमी करण्यासाठी आयोग व समित्यांची नियुक्ती केली, मोफत पाठ्यपुस्तके, गणवेश, मोफत शिक्षण या सारख्या भरीव योजना समोर आणल्या. या सर्व सोयीसुविधा देऊनही स्त्रियांचे निरक्षरतेचे प्रमाण मात्र अजूनही चिंताजनक आहे. १९९४ च्या महिला धोरणात महिला शिक्षणास सर्व बाजूंनी गती देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येते. या धोरणात शिक्षण व तांत्रिक शिक्षणासाठी ज्यातरतूदी सुचविल्या आहेत त्यामध्ये धोरणात्मक सकारात्मकता आहे. परंतु त्या मध्ये काटेकोर व संपूर्ण नियोजनाचा अभाव जाणवते.

- १) खैरनार के.एस. : सेवा क्षेत्रात शिक्षणाची भूमिका : योजना - विकास समर्पित मासिक, सप्टेंबर २०११ पृ. क्र. १०
- २) खरात जी. डी. : भारतातील सेवाक्षेत्राची यशस्वी वाटचाल : योजना - विकास समर्पित मासिक, सप्टेंबर २०११, पृ. क्र. १५
- ३) खैरनार के. एस. : उपरोक्त, योजना सप्टेंबर २०११ पृ. क्र. ११
- ४) खैरनार के. एस. : कित्ता, सप्टेंबर २०११ पृ. क्र. ११
- ५) सपकाळ दत्तात्रय मनोहर : महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण : शिक्षण संक्रमण, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे. मार्च २०१२, पृ. क्र. ३७
- ६) बॅ. पुगलिया सुनीता : स्त्री आणि कायदा : मु. श. किलोस्कर, पुणे. प्र. आ. १९७५ पृ. क्र. १०२
- ७) पवार दीपक : महिलांचे सक्षमीकरण : श्री साईनाथ प्रकाशन १, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, धरमपेठ, नागपूर, पृ. क्र. १०
- ८) कुलकर्णी चारुशीला : 'आमची मुलगी संकेत स्थळात बिघाड' : १३ जुन, लोकसत्ता, २०१२
- ९) सपकाळ दत्तात्रय मनोहर : उपरोक्त, मार्च २०१२, पृ. क्र. ३७,
- १०) कित्ता, पृ. क्र. ३८
- ११) अंकुश सुनीता : ग्रामीण महिला शिक्षणापासून किती विकसित ? किती वंचित ? शिक्षण संक्रमण, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे. मार्च २०१२, पृ. क्र. २४

Which is Better, an EVM or a Paper Ballot?

S. K. Singh

Associate Professor
Head of the Department
Adrash Arts & Commerce
College, Desaijanj

In paper ballot system, voters mark their choice on the pre-ballot papers and drop the voted ballot in the ballot box. After casting votes, ballot papers are counted and the number of votes will be declared. Electronic Voting Machine (EVM) is used to conduct and count votes using electronic systems. Using this method, voters have to press the button reflecting their choice and the votes will be electronically registered in the machines. EVMs have numerous advantages like faster results, cost-effective, accurate, portable, reducing the role of people, saving a lot of paper, more advanced form etc. The main disadvantage of EVM is that it is easily prone to tampering. From the past few years, there have been several incidences where the votes are easily manipulated and tampered by the powerful leaders in their favour. With paper ballot system, this can be prevented. Paper polls are more secure contrasted with EVMs. Digitization is on ascend in each field. Be that as it may, not all divisions are same. For example, fraud in elections is not same as a misrepresentation in web based business area. On the off chance that voting framework is not secure, whole country will be in the hands of the non-meriting pioneer. Elections are the most important thing for any country. Thrust of voters in the voting system is the most important thing than convenience or cost-effective solution. Either secure digital voting system or paper ballot system will ensure the confidence of voters and prevents the failure of nation. The question that paper ballot are more better or electronic voting machines are more better is still a matter of controversy and thus relies entirely on individual's perspective and experiences.

"The right to vote is the right upon which all of our rights are leveraged and without which none can be protected"

-Benjamin Todd

India, over the years, has earned the extraordinary distinction of not only being the world's largest functioning democracy but also of setting an example by conducting as many as sixteen free and fair elections at national level and more than thirty-four elections at the State level. Our country, being one among several other modern representative democracies today, vests its sovereignty in the hands of its citizens who use their fundamental and inalienable right

to decide their choice of a leader. The provisions of the Universal Adult Franchise, mooted by the Constituent Assembly of India in 1947, empowers the people and engages them in the process of decision-making, thereby serving as a stepping stone for the democratization of polity and preserving the essence of democracy. It is the collective will of the nation that translates into the election results, thus epitomizing the current pulse of the nation.

Our undying faith in the power of voting, through continual and peaceful elections, stands as a testimony to our entrenched belief in the efficacy of the democratic system. When viewed from any aspect-political, social or psychological, elections in India have invariably remained a telling barometer of our triumph as a competent self-governing institution. From catalyzing national cohesion and offering identical opportunities for exercising choice to the entire electorate to providing the most reliable insight into the voting behavior of the population and the factors influencing their choice, we as a nation have successfully tackled several arduous challenges despite our former colonial history.

Just like the countless droplets, which make an ocean, each vote has the power to sway the mandate and re-write the results. The famous saying- “A ballot is stronger than a bullet” holds very true as a single error in tallying or registering of votes can make or break the future of our country and cause the reigns of our motherland to slip into the wrong hands. Thus the accomplishment of a true democracy lies not only on entertaining plurality of ideas and increased participation of citizens in the governance of the country but also on ensuring transparency and accountability in the election process. Hence, the Election Commission of India (ECI) globally acknowledged as the “Gold Standard” in the conduct of free and fair elections in our country, sought to implement the Ballot system from 1951 and introduce the Electronic Voting Machines (EVMs) in 1998 to record, tally the votes of its people and preserve the decorum of a democratic establishment.

But despite ECI's best efforts to ensure smooth elections, the 2016 Assembly Election results were made to witness a baptism of fire owing to the accusations against the alleged tampering of the EVMs. Though the claims were proven to be false, as confirmed by the recently concluded “Hack the EVM challenge” organized by the ECI, the occurrence of such an incidence has heightened the need to carefully examine the situation and analyse the cogent evidences pertaining to the event as we re-ignite the deliberation between the feasibility of scrapping the EVMs, and re-introducing the Ballot. The recent whirlwind of happenings have also prompted the increased citation of the voting practices followed by developed nations such as the USA and

the European Union, which have either discontinued or refrain from using the EVMs, while India continues to do so despite the frequent resurgence of such controversies over the years.

While the Indian political system is known to have absorbed and assimilated key elements from diverse practices followed by other countries, drawing comparisons with them in the light of such an episode may prove to be a futile exercise as the EVMs used in the Netherlands, Ireland and Germany lacked auditability measures, encryption safeguards, clear policy guidelines vis-à-vis storage, transport, use of voting equipment, ultimately leading to discrepancies in the final results and their eventual termination in 2002. Nonetheless, the USA has been using the Direct Recording Electronic (DRE) Systems, since the 2000 apart from implementing the Optical Scan Paper Ballot Systems and other Ballot Marking Devices owing to the presence of a largely bi-partisan system and less number of voters per constituency. Also, the fear of online hacking, fraud via fake voter-registrations and foul play by DRE/EVM manufacturing companies further provoked them to stick to the age-old Ballot.

The ballot system in India, which dates back to the ancient “Kudavolai Scheme” of 720 AD practiced by villages in Tamil Nadu for election of the village counsels, is preferred for its simplicity, lucid manual operation and provision of one-person-one vote facility. The distribution of identical ballot slips reduces chances of tampering and its technologically non-intensive nature helps generate employment for the officers on duty. But, every coin has a flip side and so does the Balloting system. The errors occurring during re-counting of votes, time-consuming tallying procedure, vulnerability to booth-capture, environmental and ecological hazards posed by felling of trees to produce ballot papers, excessive drain of capital due to increased employment of staff, rising costs of printing and the difficulties experienced during transportation and storage of votes are some of the numerable disadvantages of the Indian Ballots used in the electoral process.

On the other side, the EVMs introduced by the ECI, in association with two Public Sector Undertaking viz. Bharat Electronics Ltd. and Electronic Corporation of India Ltd., are regarded as power-efficient electronic marvels running on 6-volt batteries, thereby facilitating their operations in the remotest of election booths throughout the day. Their lighter-built and increased portability apart from their time-saving operation help avoid the lengthy rigmarole involving marking of the ballots, thumb-printing, paper-folding etc. The EVMs, termed as “Impenetrable fortresses” are stand-alone machines which are not connected to the Internet or any network during polling, thus overriding their vulnerability to hacking. The possibility of altering the final results via installation of viruses into the system is as fickle as sighting a ‘blue moon’, as any

change in the hardware or software shall be easily detected by the most sophisticated interference-recognition features such as Self-diagnostics, Tamper Detection and the installation of One Time Programmable (OTP) microcontrollers. These highly sensitive applications shall immediately render the EVM inoperative, the moment anyone tries to open the machine. Despite the heavy initial investment, the use of EVMs has helped to cut down the cost of printing lakhs of ballot papers, their transportation, storage, the number of man-hours to tally the votes and wages of the officers on duty, thereby outweighing the expenditure. The most important advantage apart from the speedy totaling and immediate declaration of the results, it its ability to prevent booth-capture. The EVMs, which are programmed to record only five votes per minute, shall be able to furnish sufficient time for the police force to arrive at the scene and nab the culprits in their act of registering multiple entries in minimum time. Also, defective machines or Non-ECI-EVMs cannot get re-inducted/inducted into the polling process as they shall get detected by their mismatched Balloting & Controlling Unit codes. However, the humble Ballot paper can get the better of EVMs, only if certain constituencies have more than 65 contesting candidates as the EVMs can only accommodate the details of maximum 64 candidates.

Thus, the different levels of checks and balances carried out at every stage of the elections using the EVMs guarantee the validity of the results and instill greater confidence in its operations unlike that of the Ballot which has now become incompatible to suit the requirements of ever-growing and dynamic population. Furthermore, the ECI's recent ruling to organize all future elections with Voter Verifiable Paper Audit Trail (VVPAT) shall provide an audit trail of the votes cast by voters on EVM, enhance trust of voters and bring utmost credibility to the EVM-based voting system. It will also be a matter of pride that India will become the first country to deploy 100% VVPATs in its election process by September, 2018. Thus, it is of critical importance that all government institutions collaborate to protect legitimacy of our election procedure and work towards strengthening the ECI rather than engaging in a war of words.

References :

- 1)<http://www.dnaindia.com/mumbai/report-evm-paper-trail-introduced-in-8-of-543-constituencies-1982463>
- 2) <http://www.quora.com/which-is-better-an-EVM-or-a-paper-ballot>
- 3)<http://www.hindustantimes.com/india-news/ec-to-see-about-rs-2-000-crore-for-vvpat-system/article1-1148899.aspx>

स्त्रियांच्या दर्जातील परिवर्तनात शिवधर्म चळवळीची भूमिका

संशोधक

राजकुमार एस. बिरादार

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

rajkumarbiradar2015.rb@gmail.com

मार्गदर्शक

डॉ. सुलभा गावंडे—खळतकर

मा.प्राचार्या महिला महाविद्यालय, बल्लारशहा

Abstract: Purushottam Khedekar established the Maratha Seva Sangh in Sept 1991 for the progress of the Maratha society. His work was divided into 31 types. The beginning of the "Jijau Shrushti & shivdharama pith" to control the power of religion and the origin of the Shindhujana. Women's status was secondary because of the influence of Vedic ideology before the thought of Shivadharma. Marriage is done without the consent of girls. There was a dowry system that was unfair to women. The remarriage of widows was a religious protest. Divorce was opposed. There work was limited. Even if women wanted their job they were not allowed to work. They were kept dependent in financial matters. This is an indicator of social status.

After independence Efforts were made to empower women, through constitution and various laws. But this effort has not been very successful, because the social status of women was religious support through such as divorce, widow marriage etc. This suggests that earlier women's position in the religion was secondary.

Original religion was introduced in the Sivdharma manifesto system. Humanist principles were integrated into it. In this, dowry traditions were opposed for the welfare of women. In certain circumstances, divorce was permitted. The consent of girls was given importance in marriage. Considering gender discrimination, the boy was considered equal to the girl. Women were given importance in financial matters. This improves the social status of women. In this research paper, the study of the transformation of the women who were influenced by the Shrivadharm manifestation movement was studied.

Keyword: Girl's consent in the marriage process, dowry problem, widow remarriage, divorcee, Financial independence of women.

सारांश: सप्टेंबर १९९१ रोजी मराठा (मराठी बोलणारे) समाजाच्या प्रगतीसाठी मराठा सेवा संघाची स्थापना मा. पुरुषोत्तम खेडेकर यांनी केली. त्याच्या कार्याची विभागणी ३१ कक्षांमध्ये करून धर्मसत्तेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व सिंधूजनांच्या मुळ धर्माचे प्रकटन करण्यासाठी जिजाऊ सृष्टी व शिवधर्म पीठ या कक्षांच्या द्वारे शिवधर्म प्रकटन चळवळीचा प्रारंभ झाला. शिवधर्म प्रकटनापूर्वी शिवधर्म विचारसरणीला मानणाऱ्या समुहावर वैदिक विचारसरणीचा प्रभाव असल्याने स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम होता. विवाह प्रसंगी मुलीची संमती न घेता विवाह केले जात होते. स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या हुंडा प्रथेचे प्रचलन होते. विधवा स्त्रियांच्या पुनर्विवाहाला धार्मिक विरोध होता. विवाहाला संस्कार मानल्याने घटस्फोटाचा विरोध करण्यात आला. 'चुल आणि मुल' ऐवढ्यापुरतेच स्त्रियांच्या कार्याचे क्षेत्र मर्यादित ठेवण्यात आले. स्त्रियांची इच्छा असून सुद्धा नोकरी करण्याची परवानगी दिली जात नव्हती. स्त्रियांना जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत आर्थिक बाबतीत परावलंबी ठेवण्यात आले. ही सामाजिक परिस्थिती स्त्री दर्जाची सूचक आहे.

स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या सबलीकरणासाठी संविधान व विविध कायद्यांच्या माध्यमातून प्रयत्न करण्यात आले परंतु या प्रयत्नाला फारशे अपेक्षित यश मिळू शकले नाही. कारण विवाहप्रसंगी मुलीची संमती, हुंडाप्रथा, घटस्फोट, विधवा पुनर्विवाहाला विरोध, नोकरी करण्याची परवानगी, आर्थिक परावलंबन इत्यादी बाबतीत स्त्रियांच्या सामाजिक पस्थितीला धार्मिक पाठिंबा होता. ही बाब धर्माच्या तात्वीक मांडणीवरून शिवधर्म प्रकटनापूर्वी स्त्रियांचे समाजातील स्थान दुय्यम होते हे सिद्ध होते.

शिवधर्म प्रकटन चळवळीमध्ये मुळ धर्माचे प्रकटन करण्यात आले. समाजाला अनुरूप अशी मानवतावादी तात्वीक मांडणी करण्यात आली. त्यामध्ये स्त्रियांच्या कल्याणासाठी हुंडा प्रथेला विरोध करण्यात आला. विशिष्ट परिस्थितीत घटस्फोट घेण्याची परवानगी देण्यात आली. विधवा महिलांच्या पुनर्विवाहासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले. शिवधर्म पध्दतीने विवाह करताना मुलीच्या संमतीला महत्त्व देण्यात आले. लिंगभेदाला विरोध करून मुलगा—मुलगी यांना समान मानण्यात आले. स्त्रियांना आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी बनवणारी तात्वीक मांडणी करण्यात आली यामुळे शिवधर्म प्रकटन चळवळीशी जुळलेल्या कुटुंबांमध्ये स्त्रियांच्या दर्जात परिवर्तन झाले. प्रस्तुत शोध निबंधात शिवधर्म प्रकटन चळवळीमुळे झालेल्या स्त्रियांच्या दर्जातील परिवर्तनाचे अध्ययन करण्यात आले.

महत्वाच्या संकल्पना: विवाहाच्या प्रक्रियेत मुलीची संमती, हुंडा समस्या, विधवा पुनर्विवाह, घटस्फोट, स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन.

प्रस्तावना:

धर्म ही व्यक्तीच्या आयुष्यातील महत्वाची बाब आहे. व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत व संस्कृतीच्या उदयापासून ते आजपर्यंत मानवी जीवनाला धर्म प्रभावित करतो. प्राचीन काळात समतावादी व सर्वांना विकासाची समान संधी देणारा मूलनिवासीचा शिवधर्म प्रचलित होता. आर्यांनी या शिवधर्माचे वैदिकीकरण केले. वैदिकीकरण म्हणजे मूलनिवासीच्या मूळ धर्माचे धर्मत्व बाजूला करून वैदिकांनी स्वतःचे तत्वज्ञान मिश्रित करून मूळ

धर्म ताब्यात घेतला. याला शिवधर्मीयाची बेफिकरी, अध्ययन न करणे, विश्वास ठेवणे इत्यादी कारणे जबाबदार आहेत. वैदिकीकरणामुळे समाजात विषमता, शोषण व अत्याचार वाढीस लागला. या विषमतेचा विरोध करून समतावादी व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी चार्वाक, जैन, बौद्ध, लिंगायत, शाक्त, दत्त, सुफी, महानुभाव, वारकरी, शिख इत्यादी धर्मप्रवाहांनी व त्याच्या अनुयायांनी प्रयत्न केले. १६३९-४० मध्ये शहाजीराजे व जिजाबाई यांनी कर्नाटकातील बेंगलूर येथे 'मराठा धर्मपीठ' स्थापन केले. अशी नोंद कर्नाटक सरकारच्या गॅझेटिअर मध्ये आढळून आली. आधुनिक काळात सार्वजनिक सत्यधर्माच्या माध्यमातूनही तसा प्रयत्न झाला आहे.

सद्यस्थितीत मराठा व इतर बहुजन जातीतील नोकरीत असलेले किंवा सेवानिवृत्त झालेले काही व्यक्ती एकत्रित येऊन मा.पुरुषोत्तम खेडेकर यांच्या नेतृत्वात मराठा (मराठी बोलणारे) व बहुजन समाजाचा सर्वांगीण विकास, अज्ञान, अंधश्रद्धा, धार्मिक गुलामगिरी यापासून मुक्त करण्याचे ध्येय समोर ठेवून १ सप्टेंबर १९९० रोजी मराठा सेवा संघाची स्थापना केली. पहिल्या अधिवेशनामध्ये शिक्षणसत्ता, अर्थसत्ता, धर्मसत्ता, राजसत्ता आणि प्रचार-प्रसार माध्यम सत्ता ताब्यात घेण्याचे ठरविले. त्या दिशेने कार्याला सुरुवात झाली. मराठा सेवा संघाच्या कार्याचे ३१ कक्षामध्ये विभाजन केले आहे. यापैकी जिजाऊ सृष्टी व शिवधर्म पीठ या कक्षाच्या माध्यमातून समतावादी समान संधी देणाऱ्या धर्माचे पुनरज्जीवन करण्याचा प्रयत्न चळवळीच्या माध्यमातून सुरू आहे.

धार्मिक विषयावरील सविस्तर अध्ययनानंतर वैदिक धर्मात सुधारणा करणे अशक्य होते. कारण धर्मात सुधारणा करण्याचा अधिकार बहुजनाकडे नाही. म्हणून वैदिक धर्मापासून मुक्ती मिळविणे व समाजाला एक निर्मळ पर्याय धर्मरूपाने देणे या सिध्दांतापर्यंत पोहचले. याविषयी प्रख्यात विद्याविशारद आणि धर्म शास्त्राचे गाढे अभ्यासक डॉ. आ.ह. साळुंखे यांचे मार्गदर्शन घेतले. या सर्व प्रयत्नानंतर मराठा सेवा संघातील सर्वच कार्यकर्त्यांनी धर्माच्या रूपाने नवा पर्याय देण्याचा निर्णय घेतला. याची घोषणा मराठा सेवा संघाचे संस्थापक मा. पुरुषोत्तम खेडेकर यांनी जिजाऊ जन्मोत्सवाच्या दिवशी म्हणजे १२ जाने.१९९८ रोजी विराट जनसमुदाया समोर घोषणा केली. डॉ. आ.ह. साळुंखे यांच्या अध्यक्षतेखाली धर्मचिंतन बैठकीमध्ये सिंधूजनाच्या मूळ शिवधर्माचे प्रकटन करण्याचे निश्चित करून कालसुसंगत, मानवतावादी आणि लोकाभिमुख धर्म असावा असा निर्णय घेण्यात आला. जिजाऊंना शिवधर्माचे प्रेरणास्थान मानण्यात आले. १२ जानेवारी २०१४ रोजी शिवधर्मपीठ सिंदखेडराजा येथे शिवधर्म संसदेच्या समक्ष आपल्या अनुयायाना शिवधर्म गाथा देण्यात आली. प्रस्तुत शोध निबंधात शिवधर्म प्रकटन चळवळीमुळे झालेल्या स्त्रियांच्या दर्जातील परिवर्तनाचा अभ्यास केला जाणार आहे.

शिवधर्म गाथेतील स्त्री विषयक तत्त्वे:

- शिवधर्माने मानवी जीवनाच्या विविध अंगांचा मुक्तपणे विकास करण्याची संधी दिली.
- शिवधर्म गाथा ही धर्मग्रंथ म्हणून प्रत्येक घरात वाचली गेलीच पाहिजे.
- शिवधर्म प्रकटन म्हणजे धर्मांतरण नव्हे तर आपल्यापासून अधर्माला अलग करणे होय. म्हणजेच प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या शिवसंस्कृतीत मिसळलेली शोषण करणारी तत्त्व दूर करणे
- शिव आणि पार्वती यांचे दांपत्य जीवन हे प्रत्येक शिवधर्मीयासाठी आदर्श आहे.
- राष्ट्रमाता जिजाऊंना प्रेरणास्त्रोत मानून स्त्रियांचा आदर करावा.
- राष्ट्रमाता जिजाऊ, निर्ऋत्ती, राम, कृष्ण, बळीराजा, वर्धमान महावीर, गौतम बुद्ध आणि यांच्यासारखे असंख्य स्त्री-पुरुष शिवधर्मीयासाठी आदर्श आहेत.
- हुंडा व वधूमूल्य देणे-घेणे शिवधर्माला मान्य नाही.
- आंतरजातीय विवाहाचे स्वातंत्र्य दिले. असे करणाऱ्या व्यक्तीस सहकार्य करावे.
- देशाच्या कायदयाने निश्चित केलेल्या विवाह वयाच्या अटीचे पालन करावे.
- विधवा स्त्रीच्या इच्छेनुसार तिला दुसरे लग्न करण्याची परवानगी आहे. तसे केल्यास धार्मिक कारणाने अन्य स्त्रियांपेक्षा कमी वेगळे समजू नये.
- काही कारणाने पती-पत्नीला संसार करणे अशक्य असल्यास कायदेशीररित्या विवाह बंधन संपुष्टात आणू शकतात.
- स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध तिच्यावर बलात्काराचे संकट ओढवल्यास तिला कोणत्याही प्रकारे दुषित, अशुद्ध वा अधःपतित मानू नये.
- स्त्रियांना कुंकू, बांगड्या, मंगळसुत्र, जोडवी इत्यादी अलंकार घालणे अथवा न घालण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे.
- स्त्री -भुणहत्येला निंदणीय मानले आहे. मुलगा मुलगी हया दोघांच्याही जन्माचे समान स्वागत करावे.
- पोषण, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी बाबतीत लिंगभेद केला जाऊ नये.
- निसर्गदत्त कारण (रंग, उंची, लिंग, वंश) व मानवनिर्मित कारण (जात, धर्म, ज्ञान, संपत्ती) कोणालाही उच्च वा निच तसेच श्रेष्ठ वा कनिष्ठ मानले जाणार नाही.

- आई, वडिल, पालक, प्रेरक व्यक्ती इत्यादीविषयी कृतज्ञता व आदर बाळगावा.
- शिवधर्मीय व्यक्तीने देशाच्या संविधानाचे पालन करणे बंधनकारक आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीने किमान १० मिनीटे तरी वाचन करावे.
- व्यक्ती किंवा ग्रंथप्रामाण्यापेक्षा विवेक प्रामाण्याला महत्त्व.
- शिवधर्मीय व्यक्ती एकमेकांना भेटल्यानंतर 'जय जिजाऊ' असे म्हणून अभिवादन करावे.
- प्रत्येक कार्याची व कार्यक्रमाची सुरुवात जिजाऊ वंदनेने करावे.

संशोधन पद्धती:

अध्ययन क्षेत्र हे व्यापक असल्याने संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील 'विदर्भ' क्षेत्राची अध्ययनाकरिता निवड केली आहे. पूर्व महाराष्ट्रातील एकूण ११ जिल्ह्यांचा विदर्भ क्षेत्रात समावेश होतो. सहेतुक किंवा उद्देशपूर्ण नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करून संशोधन कार्यासाठी 'विदर्भ क्षेत्र'चा अध्ययन समग्रात येणाऱ्या प्रत्येक जिल्ह्यातील एका तालुक्याची निवड करून प्रत्येकी २० याप्रमाणे एकूण २२० एककांचा नमुना म्हणून निवड करून अध्ययन करण्यात आले. तथ्यसंकलनासाठी मूलाखत अनुसूची या तंत्राचा उपयोग करण्यात आला. संशोधन विषयाची व्यापकता लक्षात घेऊन संशोधन विषय मर्यादीत करण्यासाठी संशोधन उद्दिष्टाची मांडणी पुढीलप्रमाणे करण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

१. विवाहबद्ध होणाऱ्या मुलीची पसंती—नापसंती विचारात घेण्याविषयीच्या दृष्टिकोनातील बदलाचे अध्ययन करणे.
२. हंडा प्रथेविषयीच्या शिवधर्म अनुयायाच्या बदलत्या दृष्टिकोनाचे अध्ययन करणे.
३. विधवा पुनर्विवाहाविषयीच्या शिवधर्म अनुयायाच्या बदलत्या दृष्टिकोनाचे अध्ययन करणे.
४. घटस्फोटाच्या धार्मिक मान्यतेमुळे स्त्रियांना झालेल्या फायद्याचे अध्ययन करणे.
५. शिवधर्म परिवारातील महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनाचे अध्ययन करणे.

गृहितके:

१. शिवधर्म पद्धतीने होणाऱ्या विवाहात मुलीची पसंती—नापसंती विचारात घेतली जाते.
२. विवाहापूर्वी, विवाहावेळी व विवाहानंतर हंडा लेन—देन कृती होत नाही.
३. विधवा महिलाना पुनर्विवाहासाठी प्रोत्साहीत केले जाते.
४. विशिष्ट प्रसंगी शिवधर्मीय महिला वैवाहिक संबंधाच्या समाप्तीचा निर्णय घेतात.
५. शिवधर्मात महिलांना मिळालेल्या धार्मिक स्वातंत्र्यामुळे त्यांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढले.

तथ्याचे निर्वचनात्मक विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनाच्या या टप्प्यामध्ये शिवधर्म चळवळी मुळे शिवधर्मीय कुटुंबातील स्त्रियांच्या दर्जातील परिवर्तनाचे अध्ययन करण्यासाठी संकलित केलेल्या तथ्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करण्यात आले.

सारणी क्र.१

विवाहबद्ध होणाऱ्या मुलीची पसंती—नापसंती विचारात घेण्याविषयीचे प्रमाण

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	१७२	७८%
२	नाही	३३	१५%
३	सांगता येत नाही	१५	७%
	एकूण	२२०	१००%

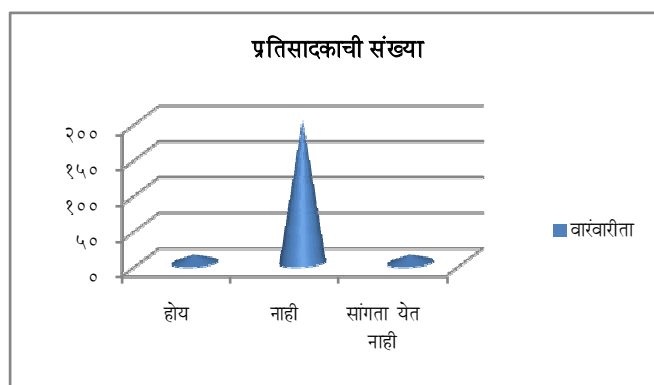
वरील सारणीमध्ये परिवारातील मुला—मुलीच्या विवाहावेळी मुलीची पसंती—नापसंती विचारात घेतली जाते का? याविषयी विचारलेल्या प्रश्नाची १७२ (७८%) उत्तरदात्यांनी 'होय' असे उत्तर दिले आहे. व ३३ (१५%) उत्तरदाते मुलीची पसंती विचारात घेतली जात नाही, असे मत दर्शविले आहे. यावरून आपणास असा निष्कर्ष काढता येईल की शिवधर्म चळवळीशी संबंधित बहुतेक परिवारामध्ये मुलीच्या पसंतीचा विचार केला जातो. पुरुषप्रधान संस्कृतीत विवाहाच्या वेळेस मुलीचे मत विचारात घेतले जात नव्हते. त्यामुळे अनेक समस्या उद्भवत होत्या. शिवधर्मीय तत्वज्ञानामध्ये विवाहावेळेस मुलीचे मत विचारात घ्यावे या तात्वीक सल्ल्यामुळे वरील परिवर्तन घडून आले. 'नाही' उत्तर देणाऱ्या उत्तरदात्यांनी मुला—मुलीना

विवाहावेळी स्वातंत्र्य देणे योग्य आहे परंतु त्यांच्यामध्ये जीवनसाथीची निवड करण्याची समज आलेली नसते. म्हणून आई-वडिल व नातेवाईकांचा हस्तक्षेप योग्य आहे, अशी प्रतिक्रिया दिली. तर १५ (७%) उत्तरदात्यांनी 'सांगता येत नाही' असे उत्तर दिले.

सारणी क्र.२,आलेख क्र.१

विवाहप्रसंगी हुंडा देणे-घेणे ही कृती होते का? याविषयीचे प्रमाण

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	११	५%
२	नाही	१९८	९०%
३	सांगता येत नाही	११	५%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणी आणि आलेख यामध्ये शिवधर्मीय पद्धतीने विवाह होताना हुंडा देणे किंवा घेण्याची कृती होते असे मत असणाऱ्या उत्तरदाते ११ (५%) एवढी आहेत. 'होय' म्हणणाऱ्या ११ (५%) कुटुंबामध्ये हुंडा लेण-देण कृतीला मुलीची संमती होती. कारण वारसा हक्क कायदानुसार आपल्या आई-वडिलांच्या संपत्तीत इतर भावंडांप्रमाणे मुलीचाही समान वाटा असतो. तो संपत्तीतील वाटा हुंडा रूपाने घेणे वाईट नाही असे आपल्या कृतीविषयी त्यांनी समर्थन केले. विवाहप्रसंगी हुंडा लेण-देण होत 'नाही' असे मत असणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या १९८ (९०%) एवढी आहे. शिवधर्म तत्वज्ञाना मध्ये कोणत्याही स्वरूपात हुंडा देणे-घेणे ही कृती अनैतिक आणि शिवधर्माच्या तत्वाशी विसंगत असल्यामुळे अशी कृती करण्याचा विचारही मनात आणता कामा नये. अशा तत्वज्ञानामुळे शिवधर्मीय पद्धतीने विवाह होत असताना हुंडा देणे ही कृती होत नाही. तसेच ११ (५%) उत्तरदात्यांनी ह्या प्रश्नाचे उत्तर 'सांगता येत नाही' अशी प्रतिक्रिया दिली.

सारणी क्र.३

हुंडा प्रथेचे दुष्परिणामाविषयीच्या मताचे प्रमाण

अ. क्र.	हुंडा प्रथेचे दुष्परिणाम	प्रतिसादाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	विजोड विवाहात वाढ	२२	१०%
२	विवाहाच्या वयात वाढ होते	११	०५%
३	विवाह मोडतात	१८	०८%
४	अनैतिक संबंधात वाढ होते	०४	०२%
५	स्त्रियांच्या आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ होते	३३	१५%
६	स्त्री-भ्रुणहत्या वाढतात	५५	२५%
७	भ्रष्टाचारात वाढ होते	३३	१५%
८	विवाह विच्छेदनात वाढ होत आहे.	११	०५%
९	स्त्रियांच्या विकासात बाधक	११	०५%

१०	कौटुंबिक हिंसेत वाढ	०४	०२%
११	सांगता येत नाही	१८	०८%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये हुंडा प्रथेच्या दुष्परिणामाबद्दल विचारलेल्या प्रश्नाची २२ (१०%) उत्तरदात्यांनी हुंडा प्रथेमुळे विजोड विवाहात वाढ होते असे म्हणतात. ११ (५%) हुंडा प्रथेमुळे विवाहाच्या वयात वाढ होते, १८ (८%) हुंडा प्रथेमुळे विवाह मोडतात, ४ (२%) हुंडा प्रथेमुळे अनैतिक संबंधात वाढ होते, ३३ (१५%) हुंडा प्रथेमुळे स्त्रियांच्या आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ होते, ५५ (२५%) हुंडा प्रथेमुळे स्त्री-भ्रुणहत्या वाढतात, ३३ (१५%) हुंडा प्रथेमुळे भ्रष्टाचारात वाढ होते, ११ (५%) हुंडा प्रथेमुळे विवाह विच्छेदनात वाढ होते, ११ (५%) हुंडा प्रथा स्त्रियांच्या विकासात बाधक, ४ (२%) हुंडा प्रथेमुळे कौटुंबिक हिंसेत वाढ होते असे उत्तरदात्याचे मत आहेत, १८ (८%) उत्तरदात्यांनी याचे उत्तर 'सांगता येत नाही' असे दिले. एकंदरीत उत्तरदात्यांनी सांगितलेल्या दुष्परिणामाविषयी विचार केल्यास हुंडा प्रथा ही समाजासाठी घातक आहे. म्हणून शिवधर्म तत्वज्ञानात हुंडा देणे-घेणे याला विरोध आहे.

सारणी क्र.४

विधवा पुनर्विवाहाला मान्यतेविषयीच्या मताचे प्रमाण

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	१८७	८५%
२	नाही	२२	१०%
३	माहिती नाही	११	५%
	एकूण	२२०	१००%

शिवधर्म चळवळीशी संबंधित परिवारामध्ये अपघात किंवा अन्य कारणामुळे महिलावर विधवा होण्याची वेळ आली तर विधवेच्या पुनर्विवाहाला तीच्या स्वइच्छेनुसार मान्यता दिली जावी. या तत्वज्ञानाच्या प्रभावामुळे वरील सारणीतील १८७ (८५%) उत्तरदात्यांनी विधवा पुनर्विवाहास मान्यता दर्शवली. व २२ (१०%) उत्तरदात्यांनी विरोध दर्शवला. कारण नवीन कुटुंबामध्ये पहिल्या आई किंवा वडिलापासून जन्मलेल्या अपत्याचा प्रश्न, सावत्र आई किंवा वडिलाकडून मुलांना प्रेमाची वागणूक देण्याचा प्रश्न, पती किंवा पत्नीच्या आई-वडिलांची काळजी घेण्याचा प्रश्न, स्त्री किंवा पुरुषाला नवीन कुटुंबामध्ये सन्मानाची वागणूक मिळण्याचा प्रश्न इत्यादी प्रश्न उपस्थित करून विधवांच्या पुनर्विवाहास विरोध दर्शविला तर 'माहिती नाही' असे उत्तर देणारे ११ (५%) उत्तरदाते आहेत. एकंदरीत प्रतिसादाच्या तिनही स्वरूपाचा तुलनात्मक विचार केल्यास 'होय' या प्रतिसादाची वारंवारिता किंवा तथ्याचा भार हा जास्त असल्यामुळे चळवळीशी संबंधित बहुतेक परिवारामध्ये विधवा विवाहाला मान्यता दिली आहे, असे अर्थ निर्वचन करता येईल.

सारणी क्र.५

घटस्फोटाला मान्यतेविषयीच्या मताचे प्रमाण

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	२१८	९८%
२	नाही	०४	०२%
३	यापैकी नाही	००	००%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये शिवधर्माचा प्रभाव असणाऱ्या कुटुंबामध्ये विशिष्ट परिस्थितीत घटस्फोट देणे किंवा घेणे मान्य आहे का ह्या प्रश्नाची २१८ (९८%) उत्तरदात्यांनी 'होय' हे उत्तर दिले. व ४ (२%) उत्तरदात्याला घटस्फोट मान्य नाही. पति-पत्नीच्या संमतीने घटस्फोट देणे-घेणे ही बाब कायदयानुसार मान्य आहे. परंतु बहुतेक धर्मांनी याला मान्यता दिली नाही. शिवधर्म हा एकमेव धर्म आहे की अधिकृतित्या घटस्फोटाला मान्यता दिली. त्यामुळे शिवधर्म चळवळीशी संबंधित परिवारांनी घटस्फोटाला मान्यता दिली आहे. यापूर्वी घटस्फोटाचा कायदा अस्तित्वात असूनही धार्मिक मान्यता नसल्यामुळे व पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पगडा असल्यामुळे स्त्रीला घटस्फोटाची गरज असूनही घटस्फोट मिळत नव्हता. वर्षानुवर्ष तिचे त्या कुटुंबामध्ये शोषण होत होते. अज्ञान, आर्थिक परावलंबन, कायदयाचे ज्ञान इत्यादी कारणामुळे ती पुरुषाकडे घटस्फोट मागत नव्हती. तिच्यावर होणारा अन्याय ती निमुटपणे सहन करत होती. शिवधर्मातील घटस्फोटाच्या मान्यतेच्या तत्वामुळे स्त्री जागरूक होऊन विशिष्ट परिस्थितीत गरज भासल्यास ती

आपल्या नवऱ्याकडे घटस्फोट मागत आहे. अशा घटस्फोटास शिवधर्माचा प्रभाव असणाऱ्या सर्वच व्यक्तीचा पाठिंबा मिळत आहे. घटस्फोटाच्या धार्मिक मान्यतेमुळे स्त्रियांना झालेल्या फायद्याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

सारणी क्र.६

घटस्फोटाच्या धार्मिक मान्यतेमुळे स्त्रियांना झालेले फायदे

अ.क्र.	स्त्रियांच्यासाठीचे फायदे	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	कौटुंबिक छळापासून सुटका	४४	२०%
२	पितृसत्ताक व्यवस्थेपासून सुटका	६६	३०%
३	व्यक्तीमत्व विकासाची संधी	४०	१८%
४	व्यसनाधिनतेतून होणाऱ्या छळापासून मुक्ती	१८	०८%
५	लैंगिक शोषणापासून मुक्ती	४८	२२%
६	सांगता येत नाही	०४	०२%
	एकूण	२२०	१००%

घटस्फोटाचा मान्यता देणारा प्रथम धर्म म्हणून शिवधर्माला ओळखले जाते. या धार्मिक मान्यतेमुळे व शिवधर्मीय व्यक्तीच्या पाठिंब्यामुळे स्त्रिया कुटुंबातील शोषणापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी घटस्फोटाच्या साधनाचा उपयोग करत आहेत. वरील सारणीमध्ये घटस्फोटात स्त्रियांना कोणते फायदे झाले याविषयीच्या प्रश्नाची ४४ (२०%) उत्तरदात्यांनी घटस्फोटात कौटुंबिक छळापासून सुटका करून घेता येते, असे उत्तर दिले. ६६ (३०%) उत्तरदात्यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेमध्ये सत्ता, वंश अधिकार हे पुरुषाकडे असतात. अशा कुटुंबामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान असते. अशा व्यवस्थेपासून सुटका करून घेण्यासाठी घटस्फोट फायद्याचा आहे अशी प्रतिक्रिया दिली. ४० (१८%) उत्तरदात्यांनी विवाहानंतर सर्वच कुटुंबामध्ये स्त्रियांना व्यक्तीमत्व विकासाची संधी मिळत नाही. जर कुटुंब स्त्रीच्या व्यक्तीमत्व विकासात अडसर ठरत असेल तर घटस्फोट घेऊन व्यक्तीमत्व विकास करता येतो असे उत्तर दिले. १८ (८%) उत्तरदाते व्यसनाधीन पुरुषाच्या त्रासापासून सुटका करून घेण्यासाठी, ४८ (२२%) उत्तरदाते लैंगिक शोषणापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी घटस्फोट फायदेशीर आहे, असे मत नोंदविले तर ४ (२%) उत्तरदाते 'सांगता येत नाही' असे उत्तर दिले.

सारणी क्र.७

स्त्रीला नौकरी करण्याच्या स्वातंत्र्याविषयीचे मताचे प्रमाण

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	१६५	७५%
२	नाही	१५	०७%
३	सांगता येत नाही	४०	१८%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणी मध्ये परिवारातील स्त्रीची अर्थार्जनासाठी नौकरी करण्याची इच्छा असेल तर तशी परवानगी आहे का? अशा आशयाच्या प्रश्नाला १६५ (७५%) उत्तरदात्यांनी 'होय' असे उत्तर दिले. म्हणजे याचा अर्थ असा की (७५%) उत्तरदात्यांनी स्त्रीला तिच्या इच्छेनुसार नौकरी करण्याची संधी मिळणार आहे. तसेच १५ (७%) उत्तरदात्यांनी 'नाही' असे उत्तर दिले. या उत्तरदात्यांवर पुरुषप्रधानतेचा प्रभाव दिसून येतो. तसेच ४० (१८%) उत्तरदात्यांनी 'सांगता येत नाही' असे उत्तर दिले. वरील तिनही प्रकारच्या प्रतिसादाच्या स्वरूपाचा विचार केल्यास 'होय' या प्रतिसादाच्या तथ्यांची वास्तविकता जास्त आहे. म्हणून शिवधर्मीय कुटुंबातील महिलांना आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी बनण्यासाठी नौकरी करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. ज्या स्त्रियांना नौकरीसाठी बाहेर जाण्याचे स्वातंत्र्य का नाही? यांच्या कारणांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात आले.

सारणी क्र.८

स्त्रीला नौकरीसाठी परवानगी न देण्याच्या कारणांचे प्रमाण

अ.क्र.	परवानगी न देण्याची कारणे	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न	०४	०२%
२	नौकरीसाठी घराबाहेर जाणे	०४	०२%

	आवडत नाही		
३	संशयी वृत्ती	०७	०३%
४	नोकरी करण्याची आवश्यकता नाही	००	००%
५	परवानगी देणारे उत्तरदाते	१६५	७५%
६	सांगता येत नाही	४०	१८%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये स्त्रियांना नोकरीसाठी परवानगी न देण्याच्या कारणाविषयी विचारलेल्या प्रश्नांची ४ (२%) उत्तरदात्यांनी कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न उपस्थित करून स्त्रियांना नोकरीसाठीची परवानगी नाकारली जाते. ४ (२%) कुटुंबातील व्यक्तींना घरातील स्त्री नोकरीसाठी बाहेर जाणे आवडत नाही. ७ (३%) कुटुंबातील पुरुषांची संशयीवृत्ती स्त्रीला नोकरीसाठी परवानगी न देण्याचे कारण आहे. थोडक्यात वरील विश्लेषणावरून कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न, नोकरीसाठी बाहेर जाणे न आवडणे, संशयी वृत्ती इत्यादी कारणे स्त्रियांना त्यांची इच्छा असूनही नोकरीपासून वंचित ठेवतात.

सारणी क्र.१

आर्थिक निर्णय प्रक्रियेतील सहभागविषयीच्या मताचे प्रमाण

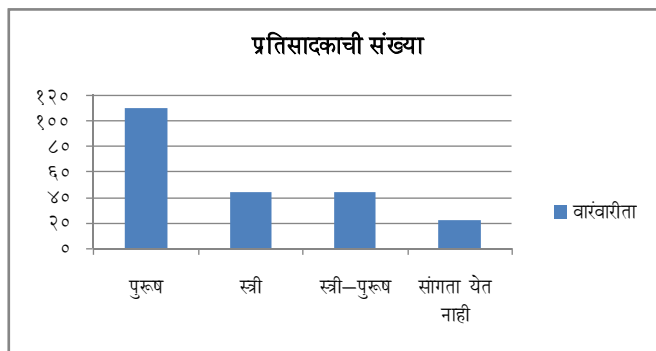
अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	१८७	८५%
२	नाही	११	०५%
३	सांगता येत नाही	२२	१०%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये शिवधर्म चळवळीशी संबंधित परिवारामध्ये आर्थिक निर्णय घेत असताना स्त्रिया हया सहभागी असतात का या प्रश्नाचे उत्तर १८७ (८५%) उत्तरदात्याने 'होय' असे दिले. ११ (५%) उत्तरदात्यांनी 'नाही' असे उत्तर दिले तर २२ (१०%) उत्तरदात्यांनी 'सांगता येत नाही' असे उत्तर दिले. वरील सारणीतील तिन्ही प्रकारच्या उत्तरदात्यांच्या प्रतिसादाचा तुलनात्मक विचार केल्यास शिवधर्मिय परिवारामध्ये स्त्रीला आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेतात. परंपरागत विचारसरणीनुसार महिलांना जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत आर्थिक बाबतीत परावलंबी बनविले होते. उत्पादक स्वरूपाची कामे ही स्वतः पुरुषांनी आपल्याकडे घेतली होती. अनुत्पादक स्वरूपाची कामे महिलांना दिली होती. या विचारसरणीला शिवधर्मने विरोध करून तिच्या इच्छेनुसार आर्थिक कार्य व आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी व्हावे यासाठी तात्वीक मांडणी करून स्त्रियांना आर्थिक निर्णयात सहभागी होण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण केली.

सारणी क्र.१०, आलेख क्र.२

शिवधर्म परिवारातील स्थावर मालमत्ता कोणाच्या नावावर आहे याचे प्रमाण

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	पुरुष	११०	५०%
२	स्त्री	४४	२०%
३	स्त्री-पुरुष	४४	२०%
४	सांगता येत नाही	२२	१०%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणी आणि आलेख यामध्ये शिवधर्म चळवळीशी संबंधित परिवारातील स्थावर मालमत्ता कोणाच्या नावे (स्त्री, पुरुष, स्त्री-पुरुष) आहे हे माहिती करून घेण्यासाठी विचारलेल्या प्रश्नाची ११० (५०%) उत्तरदात्यांनी परिवारातील स्थावर मालमत्ता ही पुरुषाच्या नावे आहे असे दिले. ४४ (२०%) उत्तरदाते स्त्रीच्या नावे आहे असे उत्तरे दिली. तर संयुक्तपणे स्त्री-पुरुषाच्या दोघांच्याही नावे स्थावर मालमत्ता आहे असे ४४ (२०%) उत्तरदात्यांनी उत्तर दिले. वरील सारणी व आलेखातील प्रतिसादाच्या स्वरूपाचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास पुरुषाच्या नावे जास्त परिवारामध्ये स्थावर मालमत्ता असल्याचे आढळून आले. कारण वारसा हक्काने पुरुषाच्या नावावरील संपत्ती पुरुष वारसाच्या नावावर आल्याचे आढळून आले. नवीन घेतली जाणारी संपत्ती ही संयुक्तपणे स्त्री-पुरुष दोघांच्याही नावाने करत आहोत. अशी प्रतिक्रिया उत्तरदात्यांनी दिली.

निष्कर्ष

- कुटुंब संस्थेच्या स्थिरतेसाठी, नापसंतीच्या कारणावरून पती-पत्नीतील संघर्ष टाळण्यासाठी, वैवाहिक जीवन सुखी करण्यासाठी शिवधर्मीय कुटुंबामध्ये विवाहाप्रसंगी मुलीचे मत विचारत घेतले जाऊ लागले. हे स्त्री दर्जातील बदलाचे निर्देशक आहे.
- शिवधर्माला विवाहाप्रसंगी किंवा विवाहानंतर हुंड्याची लेण-देण ही कृती अमान्य असल्याने शिवधर्मीय कुटुंबामध्ये विवाहाप्रसंगी किंवा विवाहानंतर हुंडा घेतला जात नाही. यामुळे स्त्रियांचा दर्जा उंचावलेला दिसून येतो.
- शिवधर्म चळवळीशी संबंधित परिवारामध्ये अपघात किंवा अन्य कारणामुळे महिलावर विधवा होण्याची वेळ आली तर शिवधर्माच्या तात्वीक मांडणीमुळे विधवेच्या पुनर्विवाहाला तिच्या स्वइच्छेनुसार मान्यता देणारी मनोवृत्ती आढळून आली.
- विशिष्ट परिस्थितीत घटस्फोट घेण्याला मान्यता देणारा शिवधर्म एकमेव धर्म आहे. त्याचा फायदा महिलांना कौटुंबिक छळापासून सुटका, पितृसत्ताक व्यवस्थेपासून सुटका, व्यक्तीमत्त्व विकास, व्यसनानिरोधपासून होणाऱ्या छळापासून मुक्ती इत्यादीसाठी झाला.
- शिवधर्मीय परिवारामध्ये स्त्रियांचा आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होतात. परिवारातील आर्थिक निर्णय पती-पत्नी दोघे मिळून घेतात. शिवधर्मीय विचारप्रणालीला मानणाऱ्या कुटुंबाध्ये सामुहीक उत्पन्नामधील शिल्लक पैशातून गुंतवणुक करण्यासाठी खरेदी केलेली स्थावर मालमत्ता महिलांच्या नावे केली जात आहे.
- शिवधर्मीय परिवारामध्ये स्त्रियांना तिच्या इच्छेनुसार व कुटुंबाच्या आवश्यकतेनुसार नोकरी करण्याची परवानगी मिळाल्याने आर्थिक बाबतीत त्या स्वावलंबी बनल्या आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची

१. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब, १९८९, जातीसंस्थेचे उच्चाटन, मुंबई: मनोविकास प्रकाशन
२. आगलावे डॉ. प्रदिप, (२००७), सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपुर: साईनाथ प्रकाशन
३. कीर, धनंजय, २०००, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन
४. काळे, प्रा. डॉ. प्रकाश भाऊराव, २००९, नामाचा तुका, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
५. खैरमोडे, चांगदेव भगवानराव, १९८७, डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल, पुणे: सुगावा प्रकाशन
६. खैरमोडे, चांगदेव भगवानराव, २०००, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड १०, पुणे: सुगावा प्रकाशन
७. खेडेकर पुरुषोत्तम, २००८, भारतातील हिंदू-मुसलमान संबंध, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
८. खेडेकर पुरुषोत्तम, २०११: शिवधर्म ते शिवधर्म, पुणे: जिजाई प्रकाशन
९. खेडेकर पुरुषोत्तम, २०१६: शिवचरित्र, पुणे (जिजापूर): जिजाई प्रकाशन
१०. खेडेकर, पुरुषोत्तम, २०१०, जिजाऊ सांगे शिवबाला...!, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
११. खेडेकर, पुरुषोत्तम, २०१३, शिववंशी परंपरा, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
१२. खोपा, रंगाराव, २०११, ब्राम्हण आणि त्यांचे जाती श्रेष्ठत्व, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
१३. गायकवाड, प्रवीण, २००५, ब्राम्हणी धर्मानुसार मराठे शुद्धच!, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
१४. चोपडे, डॉ. अशोक(संपा.), २०११, सत्यशोधक महासाधू श्री तुकाराम महाराज, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन

१५. जोशी, डॉ. न. म., (अनु.), Riddles in Hinduism , पुणे २: रघुवंशी प्रकाशन
१६. डी. एन. मुजुमदार और टी. एन. मदन, 'सामाजिक मानवशास्त्र परिचय
१७. ढेरे रा. चि., १९९९ दत्त संप्रदायाचा इतिहास, 'पुणे: पदमगंगा प्रकाशन
१८. नागपुरे प्रा. पुरुषोत्तम . २००२. 'सर्वज श्री चक्रधर, 'मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ
१९. पगडी, सेतु माधवराव, १९९३: सुफी संप्रदाय तत्वज्ञान आणि कार्य, मुंबई-४: परचुरे प्रकाशन मंदिर
२०. बनबरे, गंगाधर (संपा.), २०११, शेतकऱ्यांचा आसूड, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२१. बनबरे, गंगाधर (संपा.), २०११, देवळांचा धर्म आणि धर्माची देवळे, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२२. बनबरे, गंगाधर (संपा.), गुलामगिरी, २०११, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२३. मेणसे कृष्णा, २००९, 'श्री बसवेश्वर श्री ज्ञानेश्वर : एक चिंतन, मुंबई: लोकवाडमय गृह
२४. मेधावी अमित, २०१७, शिवधर्म स्त्रीविषयक भूमिका, सातारा, लोकायत प्रकाशन
२५. राणा, अशोक, २००५, गणेश जन्माच्या कथेचा अर्थ, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२६. राणा, अशोक, २००७, देवाच्या शोधात, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२७. राणा, अशोक, २००८, वेदोक्त प्रकरण व संत साहित्य, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२८. राणा, अशोक, २०१३, सिंधुजनांची मातृदेवता निर्मिती, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२९. राणा, अशोक, २०१३, विठोबा कोणाचा?, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
३०. लोखंडे, डॉ. गोविंदराव, २०१२, देव संकल्पना व वास्तविकता, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
३१. शिवधर्म संसद, २०१५, शिवधर्म गाथा, सिंदखेडराजा: शिवधर्म प्रकाशन
३२. शिवधर्म संसद, २०१५, शिवधर्म गाथा, सिंदखेडराजा: शिवधर्म प्रकाशन
३३. सालुंखे, डॉ. सर्जेराव, २००२, समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना, पुणे: नरेंद्र प्रकाशन.
३४. सालुंखे, डॉ. आ. ह., २००६, शिवधर्म परिषदेतील अध्यक्षीय भाषणे, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
३५. सालुंखे, आ. ह., २०१३, हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, मुंबई: लोकवाडमय गृह
३६. सालुंखे, डॉ. आ. ह., २००५, बळीवंश, सातारा: लोकायत प्रकाशन
३७. कौसल्यायान डॉ. भंदत आनंद, २०१२, मनुस्मृती क्यो जलाई गई नागपूर: प्रबुद्ध भारत प्रकाशन.
३८. जैन पी. सी. २००९, सामाजिक आन्दोलन का समाजशास्त्र, जयपुर: नेशनल पब्लिशिंग हाऊस.
३९. वर्मा डॉ. दिनानाथ २००४, प्राचीन भारत, दिल्ली: ज्ञानदा प्रकाशन (पी. एण्ड डी.).
४०. शर्मा, प्रा. जी. एल., २०१५, सामाजिक मुद्दे, जयपुर: रावत पब्लिकेशन.

४१. Datta N.K., 1931, Orgin and growth of Cast in India Vol. I, Calcutta: The Book Company L.

४२. Desai A.R., 2008, Rural Society in india, Jaipur: Rawat Publication.

४३. Prabhu P.H., 1940, Hindu social organization, Bombay: Popular Prakashan.

४४. Rao, M.S.A., 1982, Social Movement In India, New Delhi: Manohar Publication.

४५. Salunkhe, A.H., 2005, Shivdharma Revelation Premise, Pune: Jijau Publication.

४६. Shaha Ghanshyam, 2005, Social movement in India, New Delhi: Sage Publication.

४७. <http://shodhganga.inflibnet.ac.in>

४८. www.youtube.com

Challenges of Women Entrepreneurs

Dr. Vanita Vijay Naskulwar

Abstract-

Indian women play a major and multiple role at a time in a society. In Indian dominated culture. Indian people mentality about women, she born only manage to housekeeping, care the child and look after family members. So, in India limited opportunity for women in all fields, like political, economical, cultural, and the business world also. Maximum families, excepts high society families there is no servant system, and some of them no afford servants. So they expect from her all type house hold responsibilities she completed first. So working women suffering both front at a time Home and workplace.

Introduction

Indian women originally very strong, smart, intelligent, imaginative and polite also. She has so many qualities. She has management skills, administrative skills, she is good planner always. She has so many creative ideas. Indian women is a multitasking personality.

But for centuries she had no rights to taking decisions about any matter. After marriage her life just a housewife. No school, no jobs and never cross 'Umbartha'. It means limit of door of home. Still she never complaint about her trouble, problems and injustice. Because her mentality was set this is our life and never change this. She has so many ability, but she couldn't anything what she want. But without complaint she living her life and while her house work she use her skills and techniques to divert her mind.

She makes her homemade beauty products. She stitched clothes without sewing machines, manually. She sang songs while grinding floor and developing her skills out of her daily routine works, and here the born women entrepreneurs. Because essential characteristics for entrepreneurship already in Indian women. She planned very well. She manage and face so many problems at a time very well. She administrate very well.

Objectives of study-

- 1) To understand the nature of women entrepreneurship.
- 2) To study of challenges of women entrepreneurship.
- 3) Importance of women entrepreneurship.
- 4) To study of availability of employment opportunities

Hypothesis

1. Women empowerment developing through women entrepreneurship.
- 2 self employment create only for womens.

Data source and methodology-

The study is based on secondary data. The data are mainly collected from the business journals, and websites.

Challenges for women entrepreneurs-

1) **Social and cultural influences-** generally women give preference their family more than her carrier. The working women carried out several tasks, in addition to caring her family members her children, husband, in-laws, if she unmarried so focus caring their parents.

Sibling etc. The working women also can not be able to fully focus to their duty. They face so many problems in comparison with the men enterprenuers. She has to contribute to the family income and with the same time have to perform household tasks.

2)Traditional responsibility of women-

Specially in indian culture is male men and women never be equal. Women are always the under control of the men. its started from when born the Eve and Adam. Man is strong than women alway all level. And this misconception growing till now.

3)Other problems

Apart from that indian women has so many challenges,like time problems .she cant do work overnight , because of her safty and security problems will be face to her.

Even the family member expect from her she want first preferences their family .children, husband and in-laws.

After marriage her problems increase than before marriage. So working women have double workload at home and at office.

Even financial problem is very big problem for her.And for business first need is capital.

Family member are not easily ready to help her.

Main problem is she can't take decision without permission their family member husband or in-laws

Family members expect from her she want to participated all ceremony like marriage, family function, rituals etc.

obstacles of the challenges of women entrepreneurship.

- 1) Literacy rate of women compare to men.
- 2) Sex ratioof women compare to men.
- 3) Social boundries.

Analytical study of problems-

- 1) As per the census of 2011,
an effective literacy rate for men was 82.14%,
Whereas for women it was 65.46%
- 2)In the population Census of 2011 it was revealed that the population ratio
ofindia 201 is 940 females per 1000 of males.
- 3)Socialboundries for ladies are social and traditionals culture in india.
Marriage , family functions ,rituals,family responsibilities etc.

Remidies/ suggetions

- 1) Focus on women educationspecially rural area.
- 2) Give equal right to both each and every field.
- 3) Both should be treated equally .
- 4) Both has equal right of freedom.

Now we can see the changes , women face and also breaks the all challenges and get success

In enterprenuership.

In modern era, in India so many successful female entrepreneur in different fields.

We discuss about some of them.

- 1) Indu Jain: The chairperson of India's large media group, Bennett coleman& co. Ltd. Which own the Times of India in January 2016.
- 2) KrianMuzumdar Shaw: She is the founder chairman and managing director of Bio-con Limited. She received the prestigious Padmashri award (1989) and Padma Bhushan award (2005) from the government of Ind
- 3)IndiraNooyi: She is CEO & President of Pepsi-co. She beginning her career in India as product manager position at Johnson and Johnson and Textile firm melturboardsell. And she is one of the successful and famous female entrepreneur in India.
- 4)VandanaLuthra: She is running VLCC group. This is a giant group famous for beauty, wellness and fitness.
- 5)NainaLalKidwai: She is currently Country Head and group general manager of HSBC group India.
- 6). EktaKapoor: The popular TV serial maker. The woman who changed the definition and face of the Indian Television
- 7). Richakar: She completed her engineering from BITS,Pilani. She worked with a retailer and Global Technology Company. But now she is the founder of online lingerie store Zivame.com.
- 8)ShenazHussain: She is owner of Shenaz Herbal beauty products. She started her career when she was just eighteen years old. That time, she was already married. She started her business just from her home with the help of family members. Now she is the first beautician in India in herbal industry.
- 9)ShilpaAgrawal: Vidarbhan lady Shilpa is the CEO of Akash Furniture is famous for high level, lavish, rich looks for home decorator furniture.
- 10)Richa Jain: She is owner of beauty clinic Unique Slim Point. She won so many achievement and award in this field.

Todays scenario is women are equally earning with men's. inspite of many hurdles she matches her shoulder with men's.

We discuss about some popular females which famous in entrepreneurship. But so many of them now changed their identity. Nobody can tell about women this work is not her cup of tea. She is working each and every field which is stamped on men. Girls Education plays the role of most important for grooming and development of woman.

Conclusion:

today's women are multitasking personality. Simultaneously she does play the role in social development, economic development. Indian women face many problems because of social and traditional bounding and family responsibilities. Working women have double workload at home and at workplace. Now the men and women are play role equally in working fields, equally run home and country also. So not far picture of India will convert into developing country to developed country. Now 'Achhe din durnahi'.

References-

-
- 1) Entrepreneurial change in Indian industry(Sharma R.A.)
 - 2) Innovation and Entrepreneurship Practice & Principles (Duker Peter F.)
 - 3) Woman era (Magazine)
 - 4) Pearls (Magazine)
 - 5) Newspapers
 - 6) Websites.

DUTIES AND RESPONSIBILITIES OF CONSUMERS

Guide

Dr. K. B. Moharir

Researcher

Sharayu S. Bonde

The consumer , particularly in India ,are unorganized ,illiterate, ignorant, poor and backward, relatively uniformed and above all they still have the traditional outlook and attitude of suffering in silence. They consider poverty and misery as a mode of life. However, the businessmen and traders are organized well informed intelligent and competent seller. The unscrupulous businessmen are exploitation the consumers in India. Due to complicated and competitive and complex markets, consumer are rather confused. Consumer in modern markets are just amateurs whereas seller are professionals. The consumer choice is influenced by mass advertising and other promotional devices utilizing highly developed art of persuasion. But consumers find that more often than not advertising and promotion are deceptive or misleading. The government co-operatives and voluntary organization have come forward to rescue the consumer on several issues. The government have passed the consumer protection act, 1986 with the object to provide for the better protection of the interest of consumer.

Along with the right of consumer here are the some responsibilities of the consumer which should be followed

Duties of consumer in India

✚ Illiteracy and Ignorance: consumers in India are mostly illiterate and ignorant , They do not understand their rights. So it's our duty to know about our rights and to use it in the right place.

✚ Unorganized Consumers: In India consumer are widely dispersed and are not united. They are at the mercy of businessmen. On the other hand, product and traders are organized and powerful.

✚ Spurious good: There is increasing supply of duplicate product. It is very difficult for an ordinary consumer to distinguish between a genuine product and its imitation . It is

necessary to protect consumer from such exploitation by ensuring compliance with prescribe norms of quality and safety. Always check the norms of the product.

 False advertising : Some businessmen give misleading information about quality , safety and utility of product. Consumer are misled by false advertisement. To stop this, we the consumer have to know about the product.

Malpractices of business: Only consumer can avoid and stop the mal practices of the businessmen by opposing them. So this is one of the duties of consumer.

Consumer responsibilities to be followed under consumer protection act!

Various efforts has been made by government and non government organization to protect the interest of consumer but exploitation of consumer stop only when consumer himself will come forward to safeguard his own interest.

1.Consumer must exercise his right

Under consumer protection act the consumer is granted various rights such as right to safety , right to choose, right to be heard etc. but these right will be useful only when consumer excersuses this rights .The consumer must select the product according to his preferences he must file a complain if he is not satisfied with quality of product , he must be aware of his rights and excersuses them whenever required.

2.Caution consumer :

ADVERTISEMENTS

The consumer should not blindly believe on the words of seller . He must insist on getting full information on the Quality ,Quantity ,utility ,price etc of the goods or services.

3.Filling complains for the Redressed of genuine Grievances

Most of the time consumer ignore loss of he suffers on purchases of defective goods or services but this attitude of not filling complain encourage the corrupt businessmen to supply low standard or defective goods and services.

The consumer must file the complain even for a small loss. This awareness among consumer will make the seller more conscious to supply quality product .Whenever consumer if filling a complaint it must be genuine .The consumer should not exaggerate the loss or defect of goods.

4.Consumer must be quality conscious:

The problem of supply of substandard goods adulterated product and duplicate product can be solved only when consumer himself stop compromising the quality of product .While purchasing the goods or services consumer must look for quality make such as ISI mark ,AGMARK ,ISO,WOOL MARK ,ETC.

5. Do not be carried away by advertisements:

ADVERTISEMENTS:

The advertisement often exaggerate the qualities of feature of product or services. The consumer must compare the actual use of product with the use shown in advertisement and whenever there is any discrepancey or difference it must be brought to the notice of sponsor of advertisement and insist to stop showing exaggerated qualities.

6.Insist of cash memo:

To file the complain the consumer need the evidence of purchase and cash memo is the evidence of proof that consumer has paid for the goods or services. A seller is bound to give a cash memo even if buyer dose not ask for it .To file the a complaint and get compensation the consumer must ask for cash memo.

7. From consumer societies which could play an active part in educating consumer and safeguarding their interest.

8. Respect the environment :Avoid waste littering and contribution to pollution

9. Discourage black marketing hoarding and choose only legal goods and services

10. Be aware of varieties of goods and services available in market.

CONCLUSION

Various effort has been made by government and non government organization to protect the interest of consumer but exploitation of consumer stop only when consumer himself will come forward to safeguard his own interest.

Forest Industry Product Bamboo Management For Productivity Enhancement

Dr. S. B. Mohitkar

Arts, Commerce, Science College,
TukumChandrapur

OBSTRACT

India is one of the richest countries in Bamboo population covering 12.8% of the total forest land of the country. However, the yield per hectare is dismally low due to poor management, unscientific exploitation and low investment in raising preferred bamboo species. Very little attention has been paid until now to the management of natural bamboo stands and to ensure sustained supply of this raw material that result in constraining and reducing the potential benefits and value of bamboo application. It has been shown in case of some species that intensive cultural operations and scientl ' management of bamboo plantations can produce much higher yield. Establishment and management aspects of bamboo plantation for enhanced productivity are discussed in the paper.

key words : Bamboo, Economic status, Demand-Supply, Productivity, Management. ®

Bamboo, an important resource in the socio-economic, cultural and ecological context, has multiple economic Possibilities. Important ecological value and enormous ability to meet the need of people and industries. India is one of the richest countries in Bamboo population with about 130 species out of the total 1,250 species under 75 genera found in the world. Bamboo covers 8.96 million ha of forest area equivalent to 12.8% of the total forest cover of the country (Rai and Chauhan, 1998). Bamboo occurs in tropical, sub-tropical and temperate regions with uneven distribution based on annual precipitation, altitude, soil condition and temperature. It is capable of growing in a wide range of soil and climatic conditions. The North-East region of the country holds more than two-thirds of the total growing stock of bamboo. The Himalayas, Vindhyan foothills, Eastern and Western Ghats are also well known for bamboo resources. In addition, sizeable bamboo plantation is found outside forests, generally on homestead lands, community lands and farmlands. Bamboo plantation has also been done under watershed development and other conservation programmes. Commercial plantation has been promoted by Pulp and paper industries.

Investment in raising preferred bamboo species, the yield per hectare is dismally low. The estimated annual harvest of Bamboo, which is being put to different uses, is about 13.47 million MT (Anon, 2003a). In most parts of the country, bamboo resource base has been undermanaged and is commonly over-exploited. This results in the harvesting of mediocre material, inadequate efforts to regenerate depleted areas and generally unsustainable management of natural stands. Bamboo is an ideal species capable of achieving livelihood, food and nutritional security and economic sustainability on account of its manifold uses and industrial applications. Apart from generation of employ both in unorganized and organized sectors, Bamboo could provide shelter to the shelter less and inexpensive construction and structural material. However, very little

attention has been paid, until now to the management of natural bamboo stands and to ensure I sustainably increased supply of this n' material in the future. This results in constraining and reducing the potenbl' benefitsand value of bamboo application.

Economic Status

Nearly One billion people world wide live in some sort of bamboo structure' There have bun more than 1,5 documented uses for bamboo. The combined value of internal and comma" Fore" consumption of bamboo in the world is to the tune of US \$ 10 billion (approx. Rs. 45,000 crates) which is expected to reach about US \$ 20 billion by 2015 (Anon., 2003b). Over two million tonnes of edible bamboo shoots rich in vitamins and low in carbohydrates, fats and proteins are consumed around the world every year, mostly in 'a

Demand-Supply and Market

Consistent supply of specified quality beta is e key to the growth and development of the industry. The current low-level uses of bamboo are due to several factors such as location of bamboo-beeed industries away from bamboo growing areas, use of whole bamboo where laps and tops are needed resulting in want as the hard portion could have been put better use for making Bamboo Boards, lack of technology for use of inferior quality bamboo, lack of use of species for the purpose for which it is best suited for value

Resource Management

The management of Bamboo as a resource has been neglected and undertilized as it is considered a secondary species compared to timber in forests and in non-forest area a wild growth. Lack of scientific management, technology and industry based demand growth have contributed to its under-developed state. There is, however, a huge yield gap between the present and potential yield. The existing practices are mainly based on observations and are evolved by trial and errorEach site represent a distinct combination of inter-related environmental conditions produced by the topographyof the land, the soil type, fertility and drainage of soil, the amount and seasonal pattern of rainfall, the intensity of sunshine, air movements and many other obscure but significant factors. The only way to ascertain the suitability of any bamboo to a given site is by actual trials.

Choice Of Species

The diversity manifested by bamboosin respect to physical and silviculturecharacteristics is of great importance to the users One or a few kinds may prove best for one purpose under one set of conditions and another may prov best foranotherpurpose and another set of conditions.

Post-Plantation Nursing

Manuring is Essential for increased Productivity per unit area. Beyond the initial application of fertilizer in the pit at the time of planting, fertilizers should be applied again within a period of 1-2 months after planting. The doses will need to be repeated 5-6 months after the close of the monsoon. The period of shoot bud differentiation is the suitable time for minoring. It may be carried out along with the soil working before the emergence of new culms. Organic fertilizer is best applied during winter or dry season.

Reference

1. Pant, M.M. and J .C. Varmali (1981). Production and Utilization of Bamboos. I ndian F orester, 107 1; (8): 465-476.
2. Rehman, M.A., and SM. Ishaq (1947). Seasoning and shrinkage of bamboo.I nd. F or. Rec. (NS) Utilization, 4(2): 1-22.
3. Rai, SN. and K.V.S. Chauhan (1998) Distribution and growing stock of bamboo in India. I ndian Forester, 124(2): 89-98.
4. Seethalaxmi, K.K. and M.S.M. Kumar (1998) Bamboos of India: A compendium. BIC, India; KFRI, Peechi and INBAR, New Delhi.
5. Tewari, D.N. (2001). Report of the Task Force on “Greening India for Livelihood Security and Sustainable Development”, Planning Commission, G01, New Delhi. p, 231.

W. B. Yeats: Art and Philosophy

Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan

Department of English, Shri Shivaji College,

Parbhani Cell phone no. 9284565686

Email: myconfidence1000@gmail.com

Abstract:-

This research article is an attempt to study a great Irish poet, social reformer, political activist, a visionary, a dramatist W. B. Yeats, who influenced the 20th century poetry and literature as whole, from philosophical and artistic point of view. It is not possible to understand the age without understanding the works of W. B. Yeats. Yeats enshrined lyricism and romanticism in poetry. He was extremely interested in Irish mythology, folklore and nationalism. He had a deeply philosophical mind. He studied theosophy, Buddhism, the Vedas, the Upanishads, occult philosophy, the history of alchemy and magic, the kabbalah (Jewish Mysticism), color symbolism, the hidden substances of God lay in the color and music. His philosophy about the modern world was pessimistic. He found the dominance of materialism over spiritualism. He experienced the spiritual decadence in the modern world. According to him the world has fallen from the philosophical heaven. Even his early romantic poems are not about love or adventure but are about the intense longing for the original. His poems are about the longing to reunite with the spiritual origins and the pure soul. He believed that poetry is an escape from hard and mundane realities of human life. He did not believe in the poetic theory that poetry is a criticism of life, whereas it helps the artist to reveal a hidden life. He thought that poetry and music are the most important forms of conversation with the eternity. His poetic philosophy can be understood through his poems in which he describes the pathetic and horrible socio-cultural and political conditions of the then world. He wanted to create a hope in the hopeless world. He experienced the modern life decaying. He tried to restore order and peace in the chaotic world by means of his poetry.

Kay-words:- Poetic vision, philosophy, mythology, nationalism, socio-cultural, magic. Occult, spiritual decadence...

Introduction:-

William Butler Yeats (1865-1939) is regarded as not only the most important Irish poet, but also as one of the most important English language poets, of the 20th century. He has given some of the most beautiful poetry of the modern times. He believed in Indian magical practices, fairies, and magic numbers. He also believed in the life after death and incarnation. He was influenced by the Hindu philosophy and religion. He was a key figure in the Irish Cultural Revival, his later poems made a significant contribution to Modernism, he was awarded the Nobel Prize for Literature in 1923. Yeats's life, and his poetry, bridged the late 19th and early 20th centuries. He had a deeply philosophical mind. He studied theosophy, Buddhism, the Vedas, the Upanishads, occult philosophy, the history of alchemy and magic, the kabbalah (Jewish Mysticism), color symbolism, the hidden substances of God lay in the color and music. His philosophy about the modern world was pessimistic. He found

the dominance of materialism over spiritualism. He experienced the spiritual decadence in the modern world. According to him the world has fallen from the philosophical heaven. He believed that man can attain a fuller realization of himself through art. Even his early romantic poems are not about love or adventure but are about the intense longing for the original. His poems are about the longing to reunite with the spiritual origins and the pure soul. As a youth, he studied art in fin de siècle London and absorbed the prevailing outlook of aestheticism, which was also expressed in the writing of Oscar Wilde, and the painting and poetry of the Pre-Raphaelites. He was also influenced by the French Symbolist poets, and developed a lifelong interest in mysticism and the occult, which fed into his poetry, lifting it above the concerns of everyday life. His search for a reality in belief and feeling was aided by his knowledge that the romantic poets expressed faith in the power of the imagination. This knowledge also strengthened his conviction that the problems of human existence would never be solved by science. The solutions to problems would have to come from different disciplines. He thought that philosophy and poetry could play some significant role in the establishment of order in the world. He composed poetry keeping in view the then socio-cultural and political tensions in Ireland, and he wants to provide solutions through his poetry.

His early poems, the first being published when he was twenty, are characterized by a dreamy romanticism in both their form and content. He was interested in the Gaelic language, song, and folklore, and used effects borrowed from Gaelic literature in his own poems. He spent many years in the study of occult: spiritualism, magic, mysticism and theosophy. All these disciplines shaped his poetic personality. He wanted to reawaken Ireland to its ancient literature. According to an article written a year before his death, his efforts had a mixed reception. On the Yeats' grandfather and great-grandfather were Protestant rectors, but Yeats himself rejected Protestantism because of the materialism with which he felt it to be associated, and in London, he joined the Theosophical Society, having met its co-founder, Madam Blavatsky. He was also a member of the occult Order of the Golden Dawn. He considered himself to be a visionary, like William Blake, whom he admired, and devised his own mystical view of life, which owed more to paganism and oriental religion than to Christianity, which he set out in **A Vision**. Yeats has a unique attitude towards art:

All Art that is not mere story-telling, or portraiture, is symbolic, and has the purpose of those symbolical talismans which medieval magicians made with complex colors and forms, and bad their patients ponder over daily, and guard with holy secrecy; for it entangles, in complex colors and forms, a part of the Divine Essence [...] Religious and visionary people, monks and nuns, and medicine-men and opium-eaters, see symbols in their trances; for religious and visionary thought is thought about perfection and the way to perfection; and symbols are the only things free enough from all bond to speak of perfection. (Yeats, 2007:109-110)

In **A Vision**, he developed his theory of 'gyres', which lies behind the concept of the 'widening gyre' in the opening lines from **The Second Coming**:

Turning and turning in the widening gyre
The falcon cannot hear the falconer;
Things fall apart; the centre cannot hold;
Mere anarchy is loosed upon the world,
The blood-dimmed tide is loosed, and everywhere
The ceremony of innocence is drowned;
The best lack all conviction, while the worst

Are full of passionate intensity. (Yeats W. B. 1982: 211).

'Gyres' were spirals of cyclic time, which widened to the point of collapse, and in those lines Yeats, expressed the idea that world history was spiraling out of control towards the end of an era, and that an apocalypse was drawing close. He returned to the theme in 'The Gyres', from **Last Poems**, expressing his view that the approaching end of our civilization was not necessarily a matter for despair. In fact it was an inevitability about which we could 'laugh in tragic joy', and 'Rejoice!'

Hector is dead and there is a light in Troy; we that look on but
laugh in tragic joy. What matter? Out of cavern comes a voice, and
all it knows is that one word 'Rejoice!' (Yeats W. B. 1982: 211).

Throughout **Last Poems**, Yeats faces the decline of his own ageing body, as well as that of civilization, but finds ample reason to rejoice in response to art, dance, nature, and sensual pleasure. Yeats lived through a turbulent period in Irish history, including the rise and fall of Parnell, **the Easter Rising of 1916**, and ultimately, in 1922, independence from Britain. He joined the Irish Nationalist cause as a youth, and in 1922 became a senator in the Irish Free State. However, although he was a great Irish nationalist and his work was embedded in, and drew upon, the politics of his day. His writing is far from being overtly political. He was opposed to literature being used as a vehicle for political propaganda, feeling that:

The danger to art and literature comes today from the tyranny
and persuasions of revolutionary societies and forms of political
and religious propaganda. (Louise. B. 1938:637).

With the help of Lady Isabella Augusta Gregory, a fellow Nationalist who was also interested in Irish traditional folklore, and was herself a playwright, he set up the Irish National Theatre Company, which took up residence in the Abbey Theatre in Dublin. The plays they put on brought them into frequent conflicts with the public, the press, and the religious establishment. The most notorious was J. M. Synge's *The Playboy of the Western World*, presented in 1904, which initially had to be performed under police protection because it caused riots due to its implication that the rural Irish tend to glamorize lawless thugs, but later became a regular part of the theatre's repertory. In 1923, they produced *The Shadow of a Gunman* by Sean O'Casey, which drew directly upon the conflict between the Irish and the British and stirred up a lot of Irish feeling.

Yeats' poems frequently took mystical flight, into regions where it was not easy for the reader to follow, but he also had a balancing streak of common sense and he could bring us down to earth with a bump with stark honest lines such as these:

**I have found nothing half so good
As my long-planned half solitude,
Where I can sit up half the night
With some friend that has the wit
Not to allow his looks to tell
When I am unintelligible
Fifteen apparitions have I seen;
The worst a coat upon a coat-hanger.
(Yeats W. B. 1968: 131).**

In these lines, one can notice the direct, colloquial, modern voice, which influenced later poets of the 20th century. His mystical temperament is still present in his reference to 'apparitions', but the worst being 'a coat upon a coat hanger' is surely a reference to the stark reality we all have to face - the fear of death; his coat is there, but he is not in it. We also see the change Yeats' style and tone had undergone when we compare those lines to the romantic opening lines of his best-known early poem:

**I will arise and go now, and go to Innisfree,
And a small cabin'-build there, of clay and wattles made
(Yeats W. B. 1950: 44).**

Conclusion:-

Yeats seems to be a visionary who lost his hope due to complexities and chaos created by the world wars during the 20th century. It has been noticed that art for him is the medium to express his inner anguish and fears and to escape from the hard realities of the mundane world. Moreover, it is found that he was a staunch Irish Nationalist. He wanted to use his poetic and literary potentials for the freedom struggle of Ireland. He also pointed out the end of old civilization, but he didn't find emergence of new civilization but a chaotic situation which he mentions in his poem **The Second Coming**. His philosophy was a blend of aestheticism and atheism (a belief that there is no God). His interest in magic and occult has been due to his confused state of mind about the world. Yeats' ardent pursuit of the occult and spiritual was idiosyncratic, and cannot in itself be said to have been a major influence on the generation of poets to come, but in leaving behind the escapist romanticism of his youth and developing a stronger, leaner, more direct style in response to the changing times, he became a leading figure in modernist literature, and could be said to have opened a door through which later British, Irish, and American poets followed. The philosophy that Yeats so carefully constructed was the basis for a personal vision of life; he dedicated himself to his artisanship and constantly renewed emotional and intellectual vitality he presented in his poetry in its varied facets, and with always increasing significance.

References:

1. Yeats, W.B. 2007. The Collected Works of W.B. Yeats, Volume IV: Early Essays, edited by Richard J. Finneran & George Bornstein. New York: Scribner.
2. Yeats, W.B. 1982. A Dialogue of Self and Soul, The Collected Poems of W. B. Yeats. 2nd Edition.
3. Yeats, W. B. 1998. *A Vision*. Macmillan, Basingstoke.
4. Louise, Bogan. William Butler Yeats. The Atlantic Monthly May 1938. Volume 161.
5. Henn, T. R. 1968. The Accent of Yeats's Last Poems. Casebook Series, ed. Jon Stallworth London: Macmillan.
6. Yeats, W.B. 1950. Collected poems of W.B. Yeats. 2nd ed. London: Macmillan

भारतीय संविधानातील मानवी मुल्ये आणि वास्तव

डॉ. पी.एस.लोखंडे,

राज्यशास्त्र विभाग,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

२६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वतंत्र भारताच्या संविधान निर्मितीचे काम पुर्ण झाले व हे संविधान देशासाठी स्विकारण्यात आले. मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली हे संविधान संविधान समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्याकडे सुपूर्त करण्यात आले. अशा प्रकारे '२६ नोव्हेंबर' हा दिवस आपला संविधान दिन ठरला. प्रस्तुत संविधान तयार करण्यामध्ये अनेक थोर पुरुषांचे बहुमोल योगदान राहिले आहे. प्रामुख्याने या प्रक्रियेमध्ये जेष्ठ कायदेतज्ञ आणि प्रशासनाचा प्रदिर्घ अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश होता. उदा. भारताचे तत्कालीन हंगामी पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू, तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल, श्री. बी.एन.राव, श्री. अय्यंगार, डॉ. बि.आर.आंबेडकर, हंसिबेन मेहता, इ. इ.स. १९२० ते १९४८ हा कालखंड भारताच्या इतिहासामध्ये 'गांधीयुग' म्हणून ओळखला जातो कारण या काळामध्ये देशाच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनामध्ये गांधीजीचा शब्द हा अंतिम होता. त्यांची भुमिका ही भारतातील जवळपास ३० कोटी लोकांची भुमिका समजली जात होती. गांधीजींनी आपल्या कार्यकाळामध्ये ब्रिटीश सरकार विरुद्ध अनेक आंदोलने केली, परंतु इ.स. १९४२ मध्ये त्यांनी सरकार विरुद्ध शेवटचे आणि निर्णायक आंदोलन करण्याचा निर्णय घेतला यानंतर मी सरकार विरुद्ध कोणतेही आंदोलन करणार नाही अशी स्पष्ट भुमिका त्यांनी घेतली याच आंदोलनादरम्यान त्यांनी "Do or Die" असा नारा दिला. परिणामी स्वरूपी १९४२ च्या 'चले जाव' आंदोलनाचे स्वरूप अत्यंत व्यापक बनले या आंदोलनाची तिब्रता लक्षात घेवून ब्रिटीश सरकारने भारताला स्वतंत्र देण्याचे मान्य केले. परंतु त्यावेळी जगामध्ये दुसरे महायुद्ध सुरु असल्याकारणाने तात्काळ स्वातंत्र्याची घोषणा करणे शक्य नव्हते. परंतु, याचवेळी हे स्पष्ट झाले की, भारताला लवकरच स्वातंत्र प्राप्त होणार आहे, म्हणूनच स्वतंत्र भारतासाठी संविधान निर्मितीच्या कामाला सुरुवात करण्यात आली. त्यानुसार इ.स. १९४६ मध्ये संविधान सभेच्या निवडणूका घेण्यात आल्या. यामध्ये काँग्रेसचे सदस्य मोठ्या प्रमाणात निवडून आले. मुस्लिम लिगलाही पुरेशा प्रमाणात प्रतिनिधीत्व मिळाले. अशा प्रकारे संविधान समितीची स्थापना झाली, त्याअंतर्गत काही उपसमित्या स्थापन

करण्यात आल्या. यामध्ये सर्वात महत्वाची समिती होती 'मसुदा समिती' (Drafting Committee) कारण प्रत्यक्ष संविधानाचा मसुदा तयार करण्याची जबाबदारी या समितीकडे होती. या समितीचे अध्यक्ष म्हणून एकमताने डॉ.बी.आर.आंबेडकर यांची नियुक्ती करण्यात आली. डिसेंबर १९४६ ते नोव्हेंबर १९४९ या दरम्यान स्वतंत्र भारताच्या संविधान निर्मितीचे कामकाज चालले. जवळपास ३ वर्ष (२ वर्ष ११ महिने १८ दिवस) हे काम चालले. सुरुवातीला पंतप्रधान नेहरुंनी उद्दिष्टांचा ठराव मांडला व तो स्विकारण्यात आला. यामध्ये संविधानाच्या माध्यमातून मानवी मुल्यांचे रक्षण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

भारतामध्ये शेकडो वर्षांपासून चातुर्वर्ण व्यवस्था अस्तित्वात होती. या अंतर्गत समाजाची विभागणी साधारणपणे चार वर्णांमध्ये झाली होती. दुर्दैवाने ही व्यवस्था जन्मावर आधारलेली होती. व्यक्ती कितीही कर्तुत्ववान असला तरी त्यास एका वर्णातून दुसऱ्या वर्णामध्ये प्रवेश करण्याची कोणतीही व्यवस्था नव्हती. त्याचप्रमाणे सर्वात कनिष्ठ स्तरामध्ये असलेल्या व्यक्तीच्या वाट्याला अत्यंत हिन दर्जाचे जिवन आले होते. सार्वजनिक ठिकाणी त्यांना प्रवेश नव्हता, अत्यंत गंभीर बाब म्हणजे स्पृश्य-अस्पृश्यता पाळली जात होती. ज्ञान घेण्याचा व देण्याचा अधिकार विशिष्ट वर्गाकडेच देण्यात आला होता. त्याचप्रमाणे महिलांची अवस्था देखील अत्यंत वाईट होती. 'चुल आणि मुल' एवढेच त्यांचे कार्य व्यवस्थेने निश्चित केले होते. सार्वजनिक जिवनामध्ये त्यांची कोणतीही भूमिका नव्हती. यासोबतच समाजामध्ये अनेक कुप्रथा देखील अस्तित्वात होत्या उदा. सतिप्रथा, बालहत्या, बालविवाह, केशवपन इ. या सर्व कुप्रथा वर्षानुवर्ष चालत होत्या. परंतु घटनाकर्त्यांनी या वाईट प्रथा नष्ट करून मानवी मुल्यांचे कायदेशिर संरक्षण करण्याचा निर्धार केला. कारण समाजातील वाईट प्रथा व चालीरितींमुळे सर्व मानवी मुल्ये पायदळी तुडवीली जात होती. त्यामुळेच घटनाकर्त्यांनी भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागामध्ये कलम १२ ते ३५ मध्ये प्रत्येक नागरीकांना मुलभूत हक्क प्रदान केले आणि या हक्कांना न्यायालयीन संरक्षण दिले. जर एखादी व्यक्ती अथवा संस्थेने एखाद्या नागरीकाचे नैसर्गिक हक्क हिरावून घेण्याचा प्रयत्न केला तर त्या संबंधीत व्यक्ती अथवा संस्थेविरुद्ध कठोर शिक्षेची तरतुद करण्यात आली आहे. काही अमानविय प्रथा पाळणे हा अजामिनपात्र गुन्हा ठरविण्यात आला आहे.

परंतु, दुर्दैवाने भारतामध्ये राजकारणासाठी मानवी मुल्यांचे हनन होत आहे. इ.स. २०१४ मध्ये केंद्रामध्ये सत्तांतर होवून केंद्रीय लोकशाही आघाडीचे (NDA) सरकार स्थापन झाले. त्यानंतर हिंसक जमावाकडून निष्पाप लोकांवर प्राणघातक हल्ले होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. त्याच बरोबर अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य देखील

धोक्यामध्ये आल्याचे दिसून येते. उदा. डॉ. नरेंद्र दाभोळकर, कॉ.पानसरे, डॉ.कलिबुर्गी, गौरी लंकेश, इ. च्या अत्यंत कुरपणे हत्या झाल्या. यापैकी डॉ. नरेंद्र दाभोळकर वगळता उर्वरित सर्व विचारवंत व लेखकांच्या हत्या या (NDA) सरकारच्याच काळामध्ये झालेल्या आहेत. हे वास्तव आपण नाकारू शकणार नाही. इतिहासामध्ये असे दिसून आले आहे की, ज्या-ज्या वेळी कट्टरवाद वाढतो त्या-त्या वेळी हिंसक घटना घडतात व पर्यायाने मानवी मुल्यांवर आक्रमणे होतात. घटनाकर्त्यांनी अत्यंत विचार पूर्वक मुलभूत हक्कांना घटनात्मक स्थान दिले होते. आणि या हक्कांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी ही प्रथम सरकारवर दिलेली आहे. उत्तर प्रदेशमध्ये केवळ मांसाहाराचे सेवन केल्यामुळे 'अखलाख' नावाच्या व्यक्तीला हिंसक जमावाने जिवंत जाळण्याची घटना घडली. या सर्व घटनांच्या पार्श्वभुमिवर देशातील अनेक नामवंत साहित्यकांनी त्यांना मिळालेले पुरस्कार व रक्कम शासनाकडे परत दिली होती. निश्चितपणे ही अत्यंत चिंतेची बाब आहे. कारण लोकशाहीमध्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य खुप महत्वाची असते. ज्या ठिकाणी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य धोक्यात येते त्या देशातील लोकशाहीला काहीही अर्थ नसतो. घटनाकर्त्यांनी आपले ज्ञान, अनुभव व कौशल्य पणाला लावून भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून मानवी मुल्यांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांनी मुलभूत हक्कांना भारतीय संविधानाचा आत्मा असे संबोधले आहे कारण या मुलभूत हक्कांशिवाय व्यक्तीला आपला सर्वांगिन विकास करणे कदापी शक्य होणार नाही. त्याच बरोबर या नैसर्गिक हक्कांशिवाय व्यक्तीच्या सुप्त गुणांचा विकास होणे शक्य नाही. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मानवी मुल्यांची जपवणूक करणे हे घटनाकर्त्यांचे अंतिम ध्येय होते. वर्तमान काळामध्ये मानवी मुल्ये काही प्रमाणामध्ये धोक्यामध्ये आल्याचे दिसून येत आहे. त्या करिता धर्म निरपेक्षतेची संकल्पना समाजामध्ये खोलवर रुजने गरजेचे आहे. सरकारने देखील त्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ : १) भारतीय गणराज्याची शासनपद्धती — डॉ. भा. ल. भोळे

२) आंतरराष्ट्रीय संबंध — डॉ. शैलेंद्र देवठाणकर

३) Indian Express – News Paper

विदर्भ कृषी व्यवस्था, रोजगार आणि शासन व्यवस्था

प्रा. राजु लिपटे

सहायक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
यशवंतराव गुड्डे पाटील महाविद्यालय,
नागपूर.

भारतीय कृषी उत्पादीत मालाचा 0.6 टक्के उत्पादीत मालच जागतीक बाजारपेठेत आयात केला जातो. अर्थात भारतीय शेती उत्पादीत मालासाठी मुक्त बाजारपेठेत स्पर्धा ही नाहीच्या बरोबरीत दिसते. त्याच संदर्भाने वैदर्भीयन कापूस उत्पादीत शेतकऱ्याची स्पर्धा अमेरिकन कापूस उत्पादीत शेतकऱ्याशी शक्य नाही. जागतिक स्तरावर अमेरिकन शेतकरी हा जागतीक दर्जाचा कापूस उत्पादीत करून मुक्त बाजारपेठेत दबदबा निर्माण केलेले आहे. त्यामागे अमेरिकेच्या स्थानिक सरकारची भूमिका महत्वाची ठरते. यासंबंधी Journal of Business Ethics Vol. No. 85 No. 4 (April 2009) मध्ये Springer मध्ये प्रकाशित झालेल्या Arun A. Iyer यांचा Corporate Social Responsibility and Farmer Suicides : A case for Bening Paternatism? या संशोधन लेखात अमेरिकन सरकारकडून स्थानिक कापूस उत्पादीत शेतकऱ्यांना दिली जाणाऱ्या सबसिडीची तुलना भारतीय सरकारशी केलेली दिसते. अमेरिकन सरकारने 2001 – 2003 दरम्यान कापूस शेतकऱ्याच्या उत्पादनाच्या गुणोत्तराने 300 करोड रुपये सबसिडी प्रदान केली आणि याच कालावधीत वैदर्भीयन कापूस उत्पादीत शेतकऱ्याच्या आत्महत्या अधिक वाढल्या. कारण स्पर्धात्मकरित्या संबंध समन्वय जोडताना मुक्त जागतिक बाजारपेठेत स्थानिक वैदर्भीयन कापूस उत्पादीत शेतकऱ्यावर उत्पादन दर्जा आणि गुणवत्ता तसेच उत्पादीत कापुसाला हमीभावाचा दबाव अमेरिकन शासनाच्या धोरणामुळे वाढलेला होता. मात्र भारतीय सरकारी निव्वळ फोल राजकारणी धोरणामुळे शेतकरी शेती प्रश्नांना सोडविण्यास असमर्थ ठरल्याचे निष्कर्षात दिसते. यामुळे बाजारपेठेतील स्पर्धा, शेतीमालाला हमीभाव आणि सरकारची भूमिका शेती प्रश्नाच्या आणि शेतकऱ्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची असल्याचे निदर्शनात येते. सरकारने सन 2001-2003 दरम्यान अमेरिकन सरकारसारखी नियोजित पावले वैदर्भीयन कापूस उत्पादीत शेतीप्रश्नाविषयी आणि शेतकऱ्याविषयी घेतली असती तर वैदर्भीयन शेतकरी आत्महत्या फार कमी होऊन जागतिक बाजारपेठेत कापुसाला उत्तम मागणी आणि भावही प्राप्त होऊन हमी भावाचा प्रश्न संपुष्टात आला असता. दुसरा महत्वाचा प्रश्न हा महागडे जनुकीय बि-बीयाणे वैदर्भीयन कापूस उत्पादनाला मारक ठरतात. विदर्भात कापूस उत्पादनासाठी संस्थात्मक सिंचनाची सोय नाही त्यामुळे महागडे जनुकीय बि-बीयाणे घेऊन शेतकरी पाऊसाच्या पाण्याची वाट पहातो. तथापी नैसर्गिक पाऊस कमी झाल्यास रासायनिक खते आणि औषधाचा मोठा उपयोग विदर्भात कापूस उत्पादनासाठी केला जातो. उत्पादीत मालाच्या खर्चाच्या 54% च्या वर जात असतो. त्यामुळे सरकारकडून हमीभाव न मिळाल्यास वैदर्भीयन शेतकरी कर्जबाजारी होण्यास सुरुवात होते. विदर्भातील शेतीप्रश्न हे शेतीउत्पादन घटकाशी निगडित आणि अंतर्भुत प्रश्न आहे. या कडीतील एकही बाब पूर्ण नसल्यास शेती उत्पादनावर परिणाम होऊन शेतकऱ्याला गंभीर परिणामानाला सामोरे जावे लागते. त्यातही सरकारचा हमीभाव हा नेहमी लागतीपेक्षा कमी राहिलेला आहे. वैद्यनाथन आणि व्यास समितीच्या अहवालानुसार ग्रामीण भागातील सहकारी संस्था आणि बँकांनी मध्यस्थी बंद करून प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना कमी व्याजाने कर्जाची उपलब्धता सोप्या पद्धतीने करून द्यावी तथापी स्थानिक शासनाची मध्यस्थीही कमी करावी.⁹

निवडक अभ्यासामध्ये शासनाची भुमिकाही अतिशय समान्वक मानलेली आहे. शासनाकडून जागतिकीकरणाच्या काळात बाजारपेठेविषयी असमनजस्याची भावना कमी करण्याच्या दृष्टीने सुक्ष्म पातळीवर शेती प्रश्न, उत्पादन आणि बाजारभाव समजुन घेण्यासाठी शेती पातळीवरील अभ्यासाची आवश्यकता आहे ज्यामध्ये शेती घटकातील भिन्नतेवर नियंत्रण ठेवतात. शेती प्रश्न आणि बाजारभावाच्या संबंधी जागतिकीकरणाच्या मुक्त अर्थव्यवस्थेनंतर दोन प्रवाहात विभागणी दिसून येते. ज्यामध्ये पहीला प्रवाह 1990 नंतर कृषिक्षेत्रातील विकास दर 1980 च्या तुलनेत घट झाल्याचे अभ्यासात दिसते आणि दुसरा प्रवाह छोटा आणि अल्पभुधारक शेतकऱ्याच्या कल्याण योजनेत घट होऊन रोजगाराचा गंभीर प्रश्न उत्पन्न घेण्यास सुरुवात झाल्याचे निर्देशनात येते. आर्थिक अभ्यासकाच्या मते बाजाराच्या मुक्त धोरणाच्या स्विकारामुळे अतीसामान्य शेतकऱ्याचा टोकाचा प्रश्न निर्माण होण्यास (Gulati and Narayan 2003) कमी वेळेत शेती आणि शेतकरी प्रश्नाचे झालेले उदारीकरण आणि यात हस्तक्षेप झालेल्या मुक्त बाजारपेठेमुळे शेतकरी शेती प्रश्नात हतबल होऊन आत्महत्येकडे वळला याचे मुळ राजकीय सत्तेला सुद्धा विळखा घालतात, सेन 2003 आणि पटनाईक 2003 यांच्या लिखानात राजकीय सत्तेत असणाऱ्या सरकारकडून कृषी प्रश्नांना मिळणारा राजकीय पाठींबा कमी पडने, वैदर्भीयन कृषी क्षेत्राचा जागतिक बाजाराचा अभ्यास आणि समन्वयाची कमी आणि सरकारचा भांडवली उदयोगाकडे झुकता कल अत्यंत मारक ठरल्याचे अभ्यासकानी नमुद केलेले आहे. त्यानंतरच्या कालखंडातही सत्तेवरील राजकीय नेतृत्वानी दुरदृष्टीकोनातून वैदर्भीयन शेतीच्या प्रश्नाचा स्तरीय बदल विचारात घेऊन नवीन उपक्रम, योजनाची निर्मिती आणि ग्रामीण भागातील शेती वर्गाची नव जोडणी करणे दुर्लक्षित केल्याने उदारीकरणाची दरी वाढत जाऊन वैदर्भीयन शेती प्रश्न अतीगंभीर स्थितीत जातो आहे.

भारतीय विभिन्न क्षेत्र आणि रोजगार उपलब्धता

अ.क्र.	क्षेत्रे	वर्षे	एकुण देशांतर्गत उत्पादन (वार्षिक सकल उत्पन्न)	रोजगार भागीदारी
1.	कृषी क्षेत्र	1950-51	55.3%	72%
		1990-91	31.4%	66.9%
		2010-11	17.0%	56.7%
2.	औद्योगिक क्षेत्र	1950-51	15.1%	10.6%
		1990-91	25.9%	12.7%
		2010-11	25.8%	18.2%
3.	सेवा क्षेत्र	1950-51	29.6%	17.3%
		1990-91	42.7%	20.4%
		2010-11	57.3%	25.2%

आधार : 1) जनगणना (वर्षे 1950-51, 1990-91 आणि 2010-11).

2) भारतीय आर्थिक सर्वेक्षण.

वैदर्भीयन शेतीवरील परिणामाचा आढावा घेण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय स्तरावरील कृषी आकडेवारीचा आढावा घेणे अत्यावश्यक आहे. अनेक अभ्यासकांच्या लेखातून भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी क्षेत्रावर अवलंबून

आहे. त्याचसमवेत 60 – 70 टक्के जनसंख्यातही कृषिक्षेत्रातील रोजगारावर अवलंबून असल्याचे संबोधित केले जाताना दिसते. भारतीय जनगणनेच्या आणि भारतीय आर्थिक सर्वेक्षणाच्या गोषवाच्यावरून ते सिद्ध होते. तक्ता क्र. 19 मध्ये सन 1950–51, 1990–91 आणि 2010–11 च्या जनगणनेचे कृषिक्षेत्र औद्योगिक क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्रातील टक्केवारी घेण्यात आली आहे. या तिन्ही क्षेत्रांचे विश्लेषण करताना प्रथम कृषिक्षेत्राचे वर्ष जनगणनेनुसार तुलनात्मक विश्लेषण करणे अगत्याचे आहे. प्रस्तुत तक्ता क्र. 19 मध्ये कृषिक्षेत्रांतर्गत एकूण देशांतर्गत उत्पादन आणि कृषी क्षेत्रातील रोजगार उपलब्धतेची टक्केवारी दिसलेली आहे. सन 1950–51 मध्ये कृषिक्षेत्रांतर्गत भारतीय अर्थव्यवस्था ही प्राथमिक टप्प्यात होती आणि कृषी क्षेत्रावर संपूर्णपणे अवलंबून असलेली दिसते. ज्यात एकूण देशांतर्गत उत्पादनातील कृषिक्षेत्राची भागीदारी निम्म्यापेक्षा जास्त दिसते आहे (55.3%) आणि रोजगाराच्या संदर्भात विवेचन केल्यास भारतीय रोजगाराचे 72 टक्के रोजगार हा कृषी क्षेत्रावर अवलंबून होता. सन 1990–91 मध्ये मुक्त बाजारपेठेचा स्विकार केल्यानंतर कृषिक्षेत्रातील एकूण देशांतर्गत उत्पादनात बदल होत 55.3 टक्क्यावरून घट होऊन 31.4 टक्के वार्षिक सकल उत्पन्न कृषिक्षेत्राचे दिसते. रोजगाराच्या बाबतीत विश्लेषणात सन 1950–51 च्या तुलनेत 5.1 टक्क्यांनी घट दिसते. त्यानंतर सध्याकालीन शेवटची जनगणना 2010–11 मध्ये कृषिक्षेत्रातील सकल घरेलू उत्पादनात (एकूण देशांतर्गत उत्पादनात) कृषिक्षेत्रातील वाटा हा 17.0 टक्क्यावर आलेला भारतीय आर्थिक सर्वेक्षणात दिसून येतो. मात्र रोजगाराच्या विवेचनातून विचार केल्यास रोजगारक्षेत्रात घट दिसून येत असली तरी जवळपास निम्म्यापेक्षा जास्त जनसंख्या कृषिक्षेत्रावर अवलंबून असल्याचे स्पष्ट होते. 2010–11 च्या जनगणनेत 56.7 टक्के जनसंख्या कृषिक्षेत्रातील रोजगारावर अवलंबून असल्याचे संदर्भीय आकडेवारीनुसार विश्लेषणात दिसते आहे.

द्वितीय परिक्षणात औद्योगिक क्षेत्राचे विवेचन केल्यास सन 1950–51 मध्ये भारतीय औद्योगिक क्षेत्र प्राथमिक स्तरावर दिसून येते. याकाळात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा एकूण सकल घरेलू उत्पादनात 15.1 टक्केच वाटा दिसतो आहे. स्वातंत्र्यानंतर देशातील औद्योगिक क्षेत्र प्राथमिक चरणात असल्याचे स्पष्ट संकेत प्रस्तुत आकडेवारी देते. त्यानंतर सन 1990–91 मध्ये उदारीकरणाचा स्विकार केला असला तरी उदारीकरणाचा प्रभाव निर्माण होण्यापूर्वी देशांतर्गत एकूण उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा 25.9 टक्के इतका दिसतो. अर्थात सन 1990–91 मध्ये एकूण सकल घरेलू उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा पाव भाग इतका व्यापलेला दिसतो. म्हणजेच भारतीय औद्योगिक क्षेत्राची वाढ होऊन कृषिक्षेत्राची घट झाल्याचे स्पष्ट विवेचन करता येईल. रोजगाराच्या बाबतीत औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा हा नव्वदोत्तर कालखंडातही कमी दिसतो आहे. भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्येच्या देशात औद्योगिक क्षेत्र सकल घरेलू उत्पादनात 25 टक्केच्या वर जात असून रोजगार मात्र 12.7 टक्केच दिसते आहे. या विरोधात्मक विकासाचा परिणाम रोजगार क्षेत्रावर झाल्याचे पुढील काळात दिसून येईल. त्यानुसार सन 2010–11 मध्ये औद्योगिक देशातील वार्षिक सकल उत्पन्न 25.8 टक्केच असल्याचे दिसते. यात उदारीकरणाचा आणि मुक्त बाजारपेठेचा स्विकार केल्याचे स्पष्ट चिन्ह आणि औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम दिसून येतात. या कालावधीत देशातील औद्योगिक क्षेत्रात 0.01 टक्क्यांनी घट झाल्याचे निदर्शनात येते. परंतु याचा परिणाम रोजगार क्षेत्रावर विरुद्ध दिशेने होताना दिसतो. रोजगार भागीदारीत 5.5 टक्क्यांनी वृद्धी झाल्याची दिसते.

तिसरे आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेचे महत्वाचे क्षेत्र म्हणजे सेवा क्षेत्र. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्रांनी औद्योगिक क्षेत्राला पिछाडी देत अद्वितीय प्रगती केली. सन 1950–51 मध्ये सेवा क्षेत्राचा वार्षिक सकल

उत्पन्नात 29.6 टक्के वाटा होता तोच रोजगार भागीदारीत 17.3 टक्के वाटा दिसतो आहे. उदारिकरणाच्या प्रथम टप्प्यात सन 1990-91 मध्ये सेवा क्षेत्राचा सकल घरेलू उत्पन्नातील वाटा 42.7 टक्के इतका होता तर रोजगार उत्पत्तीत 20.4 टक्केच भागीदारी भारतीय सेवा क्षेत्राची दिसते. अर्थात प्रस्तुत आकडेवारीनुसार सेवाक्षेत्रामुळे एकूण देशांतर्गत उत्पादनातील भागीदारी दुपटीने वाढली असली तरी रोजगाराच्या संदर्भात निम्त्यापेक्षा कमी भागीदारी सेवाक्षेत्राची राहिली यात दुमत नाही. जनगणना सन 2010-11 मध्ये सेवाक्षेत्राचा वाटा वाढत जाऊन 57.3 टक्क्यावर पोहचला म्हणजे निम्त्यापेक्षा जास्त भारतीय एकूण देशांतर्गत उत्पादनात सेवाक्षेत्राची भागीदारी दिसते आहे. परंतु रोजगाराच्या संधी सेवाक्षेत्रात सन 2010-11 मध्येही एकूण सकल घरेलू उत्पन्नाच्या पाव भाग अर्थात 25.2 टक्केच दिसून येते. या तिन्ही क्षेत्रात रोजगाराच्या दृष्टीने अभ्यास केल्यास प्रस्तुत आकडेवारीतून सर्वात जास्त रोजगार आणि जनसंख्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असल्याचे स्पष्ट होते. भारतातील 1/3 जनजीवन कृषी क्षेत्रातील रोजगारावर अवलंबून असल्याचे निकषावर स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :-

भारतीय दृष्टीकोनातून कृषीक्षेत्र हे अत्यंत मार्मिक क्षेत्र राहिलेले आहे. भारतीय राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रथम चरणात राजकीय नेतृत्वाकडून कृषी क्षेत्राच्या विकासाच्या दृष्टीने पाऊले उचलल्याची अनके उदाहरणे भारतीय राज्यव्यवस्थेत दिसतात सुद्धा परंतु हा समन्वय कार्यक्रम राबविण्यात 80 च्या दशकापासू घडी विष्कळीत होत गेल्याचे आकडेवारी दाखवून देते. प्रथम दर्शी प्रस्तुत तक्ता क्रमांक 19 मध्ये फक्त कृषी क्षेत्राचाच चिकित्सक अभ्यास केल्यास स्पष्ट होते की कृषी क्षेत्राचा सकल वार्षिक उत्पन्नात स्वातंत्र्योत्तर कालखंडापासूनच घट झाल्याचे दिसते. मात्र कालखंडानिहाय घट होण्याचे प्रमाणही वाढत गेल्याचे विश्लेषणात लक्षात येते. तथापी मुक्त बाजाराचे धोरण राबविताना कृषीक्षेत्राच्या सामाईक बाजुचा विचार न केल्याचेही आकडेवारी स्पष्ट करते. कारण 90 नंतर कृषी क्षेत्रातील एकूण देशांतर्गत उत्पादनात निम्त्याने घट झाल्याचे 1990-91 ते 2010-11 या दहा वर्षांच्या कालखंडात दिसते. याचाच अर्थ या दहा वर्षात कृषी क्षेत्रावर मोठा विपरीत परिणाम कृषी क्षेत्रावर झालेला होता. सरकारचे बदललेले धोरणे याला कारणीभूत असावे हा प्राथमिक अंदाज येतो. सोबतच जागतिक व्यापार संघटने (WTO) च्या अंबर बॉक्स, ग्रीन बॉक्स आणि ब्लू बॉक्सच्या अटी आणि शर्तीनेही कृषी क्षेत्राचे खच्चीकरण करीत अनुदानाचे आणि शासकीय जनकल्याणाचे अनेक मार्ग बंद केल्याचे परिणाम कृषी क्षेत्रातील घट स्पष्ट दर्शविते. तथापी विरोधाभासात कृषी क्षेत्रातील आर्थिक संपन्नता कमी झाली असली तरी या क्षेत्रावर अवलंबून असणारे जनजीवन आणि रोजगारात त्याच तुलनेत घट झाल्याचे दिसत नाही. सरकारची धोरणे कृषी क्षेत्रातील समन्वयापासून दुरावून सेवा क्षेत्र आणि औद्योगिक क्षेत्राकडे कल वृद्धिंगत होत गेला असला तरी भारतीय ग्रामीण जनजीवन व रोजगारात फार वेगाने शासकीय धोरणाच्या तुलनेत बदललेली आकडेवारी दर्शवित नाही. परिणाम शेतकरी आणि शेतमजूर यांची रोजगारीतील मिळकत कमी झाली. मालाच्या किंमती आणि बाजार भावातील समन्वय बिघडल्याचे चिन्हही स्पष्ट दर्शनीय येतो. या सर्व घटनांचा परिणाम वैदर्भीयन शेतीवर आणि स्थानिक क्षेत्रीय राजकारणावरही झाल्याचे दिसते. सरकारचे बदललेले धोरणे, मुक्त अर्थव्यवस्था, कृषी क्षेत्राचा आढावा न घेता स्थानिक कृषी मालाची गुणवत्ता आणि विदेशाची मालाशी स्पर्धा, तात्काळ निर्माण झालेली बाजारपेठेतील अनिश्चितता या सर्व कारणांचा परिणाम विदर्भ शेतीवर झाला सोबतच सरकारची पॅकेज देण्यापर्यंतच भूमिका, सरकारचा राजकीय हेतु आणि बाजाराचे राजकारण यामुळे वैदर्भीयन संपन्न कृषी व्यवस्था डबघाईस आली. आजही देशपातळीवर 55-60 टक्के ग्रामीण जनता कृषी क्षेत्रावर अवलंबून

आहे. सरकारने कृषिक्षेत्राविषयी भूमिका बदलने अगत्याचे आणि अत्यावश्यक आहे. अन्यथा बेरोजगारीचा मोठा प्रश्न निर्माण होईल. स्थानिक बाजार समित्यांच्या व्यवस्था जनसामान्यांच्या सोयीच्या निर्माण करून राजकीय अनुपालाचे प्राबल्य कमी करून शेतकऱ्यांच्या हितासाठी नवीन कार्यक्रम आखण्याची गरज आहे. जेणेकरून वैदर्भीयन शेतीतील उत्पादीत मालाला हमीभाव प्राप्त होऊन बाजारभावाचे योग्य वेळेस मार्गदर्शन प्राप्त होऊ शकेल त्याच समवेत शेतमाल सरळ आणि सोप्या मार्गाने शासनाच्या खरेदी केंद्रात विकला जाईल. अडते आणि दलाल ची मध्यस्थी संपुष्टात येऊन शेतकऱ्याला सरळ हस्ते फायदा मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. [www.google.com/amp/s , www.loksatta.com](http://www.google.com/amp/s/www.loksatta.com) करीअर वृत्तान्त URL – Loksatta.com publish on Oct. 14, 2013 डॉ. जी. आर. पाटील.
2. <https://www.aksharnama.com/client/article/detail/1974> शेती आणि राजकारण – रमेश जाधव, 12 एप्रिल, 2018.
3. शेतकऱ्यांना राजकारण करावेच लागेल, लोकसत्ता, संपादकीय लेख, एप्रिल 29, 2015.

**Effect of Foreign exchange on Development of Economy as a whole with
special reference to International Market**

Dr Vijay Prakash Srivastava

Associate Professor

Department of commerce

Govt. P G College Maldevta Raipur,

Dehra Dun.

Email id: vijay23praksh@gmail.com

Contact: - +91-8077609610

Mini Srivastava

Asst. Professor

School of Management and Commerce Studies

Shri Guru Ram Rai University

Dehradun

Email id-mini.abhi13@gmail.com

Dr. Monika Srivastava,

Additional Statistical Officer,

Department of Eco. & Stats. Govt Of Uttarakhand,

Email id: - monika9505@gmail.com

Abstract

International trade, as a major factor of openness, has made an increasingly significant contribution to economic growth. International trade has experienced rapid growth together with its dramatic economic growth which has made India to target the world as its market. This research discusses the role of international trade in India's economic growth. It starts with a review of conceptions as well as the evolution of India's international trade regime and the policy that India has taken in favor of trade sectors. In addition, India's international trade performance is analyzed extensively. This research has evaluated the progressive effects of international trade on India's economic growth through examining improvement in productivity.

The purpose of the paper is to study and evaluate the Impact of Foreign Trade on the development of Indian Economy and to provide a thoughtful investigation.

For the purpose of the study, secondary data information is used and the paper is divided in three parts. Firstly it deals with the Impact of foreign trade pre and post liberalization. Secondly it discusses GDP in boosting economic development of our country. Thirdly it consists of concluding section; it discusses what was actually anticipated from foreign trade and how it manifested in the present economic scenario.

Key words: GDP, International Trade, Economic Development

INTRODUCTION

India's international trade has experienced rapid expansion together with its dramatic economic growth which has made the country target the world as its market. The stable political system, vast natural resources and abundant skilled labor in India have made it a modern global factory. Discussions of the role that international trade plays in promoting economic growth and productivity in particular, have been ongoing since several decades ago. A core finding from the comprehensive literature shows that internationally active countries tend to

be more productive than countries which only produce for the domestic market. Due to liberalization and globalization, a country's economy has become much more closely associated with external factors such as openness. Thus, conducting a study on the effects of international trade on economic growth is of great significance in this globalized era. It helps policymakers map out appropriate policies by determining the source of productivity growth with respect to international trade.

Since the initiation of economic reforms and the adoption of the open door policy, international trade and India's economy have experienced dramatic growth. India's integration into the global economy has largely contributed to its sustained economic growth. Some of the industries with comparative advantages began to acquire a high level of specialization, and India has achieved a high growth rate of GDP, as well as an enormous inflow of hard currency and increase in employment. Additionally, India's participation in international trade has also contributed to improvement in productivity of domestic industries and advancement of technology. On one hand, large imports of machinery goods in the early 1990s had an immediate impact on productivity through the application of technology embodied in them. On the other hand, the level of science and technology in India increased dramatically due to the effect of "learning by doing."

REVIEW OF LITERATURE

Ferrantino et al (1997) discussed the relationship between trade liberalization and economic growth. At theoretical level trade liberalization positively affected the economic growth but there are controversies among theorist about the time lag that require for complete affect of TL. While on other hand empirical literature investigated that there is a strong positive linkage between trade liberalization and economic growth especially in the rapidly growing countries.

The impact of service sector liberalization on output growth is examined by **Mattoo, et. al. (2001)**. The study used per capita GNP growth, vectors for controlled growth and trade in services as main variables. The model is based upon cross country growth regression. Results finally demonstrate that services sector liberalization also has positive impact on GDP growth.

The advancement of trade liberalization process in China and its impact on growth is estimated by **Lardy (2003)**. The basic focus of this paper is to investigate the impact of trade

liberalization on manufacturing sector. This paper analyzes that basic evolution towards liberalized economy started in 1970s and there exist strong positive correlation between trade openness and economic growth in China.

The impact of liberalization on the growth of Bangladesh is estimated by **Khan. (2007)**. The empirical findings of this paper explain that physical capital and real interest rate have significant impact on long run economic growth while financial liberalization negatively affected the growth.

Yasmeen (2009). Mincerian earning function is used for data analyses. The finding of study shows that gender gap and educational qualification are most important determinants of wage. Trade liberalization does not cause any danger to the wage market and does not increased labor productivity in the case of Pakistan. The association between trade openness and inflation is explained by Hsin-Yi Lin (2010). Panel data of 106 countries from 1970-2007 is used and findings illustrate a negative consequence between trade openness and inflation at higher inflation rate.

The causality between trade liberalization, human capital and economic growth in Pakistan is analyzed by **Chuhdhary et al (2010)**. Granger causality is used for estimation. Results of this study revealed that in long run relationship between economic growth human capital and trade liberalization is significant and positive while in short run labor force also significantly contribute in growth.

Causal relation between Foreign Direct Investment, export and economic growth in Pakistan is analyzed by **Iqbal et.al. (2010)**. Export, import, FDI and GDP growth are important variables of study. VAR and modern cointegration tolls are used for estimation. Results indicate that in long run positive relationship exist between the variables of study. Both trade and FDI play important role in growth of economy.

The link between trade liberalization economic growth and inflation is investigated by **Jin (2003)**. The studied analyzed the data before economic crisis of 1997/98 in Korea. Findings of the paper show negative impact of trade liberalization on growth due to crowding out of domestic investment. Inflation also negatively associated with increased openness.

The advancement of trade liberalization process in China and its impact on growth is estimated by **Lardy (2003)**. The basic focus of this paper is to investigate the impact of trade liberalization on manufacturing sector. This paper analyzes that basic evolution towards

liberalized economy started in 1970s and there exist strong positive correlation between trade openness and economic growth in China.

OBJECTIVE

1. To Study the importance of foreign trade in the world of Indian market.
2. To examine the relationship between Indian foreign trade and economic development of India.
3. To study the impact of foreign trade on Indian economy.

RESEARCH METHODOLOGY

Research methodology employed is descriptive to some extent, exploratory to a certain degree and partially causal. Secondary sources of data are used. The data and all relevant information for this study has been collected with the valuable assistance of various Books, Magazines, Research Articles, Newspapers, Research Journals and online resources etc. Data published by various institutions such as Government of India, World Bank, CGAP, Reserve Bank of India, NABARD, State Level Bankers Committee (SLBC), etc are used for the objective of the present paper.

INDIAN FOREIGN TRADE OVERVIEW

Foreign trade in India began in the period of the latter half of the 19th century. The period 1900-1914 saw development in India's foreign trade. The augment in the production of crops as oilseeds, cotton, jute and tea was mainly due to a thriving export trade. In the First World War, India's foreign trade decelerated. After post-war period, India's exports increased because demand for raw materials was increased in all over world and there were elimination of war time restrictions. The imports also increased to satisfy the restricted demand. Records indicated that India's foreign trade was rigorously affected by the great depression of 1930s because of decrement in commodity prices, decline in consumer's purchasing power and unfair trade policies adopted by the colonial government. During the Second World War, India accomplished huge export surplus and accumulated substantial amount of real balances. There was a huge pressure of restricted demand in India during the Second World War. The import requirements were outsized and export surpluses were lesser at the end of the war. Before independence, India's foreign trade was associated with a colonial and agricultural economy. Exports consisted primarily of raw materials and plantation crops, while imports composed of light consumer merchandise and other manufactures. The structure of India's foreign trade reflected the organized utilization of the country by the foreign leaders. The raw

materials were exported from India and finished products imported from the U.K. The production of final products was discouraged. For instance, cotton textiles, which were India's exports, accounted for the largest share of its imports during the British period. This resulted in the decline of Indian industries. Since last six decades, India's foreign trade has changed in terms of composition of commodities. The exports included array of conventional and nontraditional products while imports mostly consist of capital goods, petroleum products, raw materials, intermediates and chemicals to meet the ever increasing industrial demands. The export trade during 1950-1960 was noticeable by two main trends. First, among commodities which were directly based on agricultural production such as tea, cotton textiles, jute manufactures, hides and skins, spices and tobacco exports did not increase on the whole, and secondly, there was a significant boost in the exports of raw manufactures such as iron ore. In the period of 1950 to 1951, main products dominated the Indian export sector. These included cashew kernels, black pepper, tea, coal, mica, manganese ore, raw and tanned hides and skins, vegetable oils, raw cotton, and raw wool. These products comprised of 34 per cent of the total exports. In the period of 1950s there were balance of payments crunch. The export proceeds were not enough to fulfill the emerging import demand. The turn down in agriculture production and growing pace of development activity added pressure. The external factors such as the closure of Suez Canal created tension on the domestic financial system. The critical problem at that moment was that of foreign exchange scarcity. One of the most important phenomena in post war economic history has been the enormous expansion of world trade. India trade grew poorly from 1950 to 1980 as compared with world. Trade. India entered into planned development era in 1950's and at that time Import Substitution was a major element of India's trade and industrial policy. In 1950 India's share in the total world trade was 1.78% which reduced to 0.6% in 1995. In 1993, India rank 33rd in top exporting countries and 32nd in top importing countries. Natural Resources of the country are not evenly divided amongst public and private sector business enterprises. During 2003-04 India's share in the global trade was 0.8%, in 2005 it was 1.0%. The PC Alexander Committee (1978) was the first committee to review and recommend on Import –Export Policies and Procedures. This committee recommended the simplification of the Import Licensing procedure and provided a framework involving a shift in the emphasis from —control to development ||. In 1980 Tandon Committee gave recommendations on export strategies in eighties. In the Export Import policy of 1978-79, for the first time in India's

History decentralization of some licensing functions took place and the powers of regional licensing authorities was enhanced. Export Oriented Units were set up under the EOU scheme introduced in early 1981. The export and Import Bank of India (website) was set up in 1982 to take over the operations of international finance wing of the IDBI. Other major objectives were to provide financial assistance to exporters and importers. In the Trade Policy of 1985-88 some measures were taken based upon the recommendation of Abid Husain Committee 1984. This committee envisaged —Growth Led Exports, rather than Export Led Growth. The recommendation of this committee stressed upon the need for harmonizing the foreign trade policies with other domestic policies. This committee recommended announcement of foreign trade policies for longer terms. The export import pass book scheme was introduced in 1985 as per recommendation of Abid Hussain Committee. In 1985 Visvanathan pratap Singh Government developed a 3 year Exim policy. Tax Reform Committee chaired by Raja J Chelliah suggested minimizing the role of quantitative restrictions and reducing the tariff rates substantially. Export Processing Zones were set up to push up export In order to liberalize imports and boost exports, the Government of India for the first time introduced the Indian EXIM Policy on April, 1992. In the light of the reform policy objectives successive governments have been taking various trade reforms. Successive annual Union Budgets have also extended a number of tax benefits and exemptions to the exporters. These include reduction in the peak rate of customs duty to 15 per cent; significant reduction in duty rates for critical inputs for the Information Technology sector, which is an important export sector; grant of concessions for building infrastructure by way of 10-years tax holiday to the developers of SEZs; Facilities and tax benefits to exporters of goods and merchandise; reduction in the customs duty on specified equipment for ports and airports to 10 per cent to encourage the development of world class infrastructure facilities, etc. A number of tax benefits have also been announced for the three integral parts of the ‘convergence revolution’ the Information Technology sector, the Telecommunication sector, and the Entertainment industry. In order to bring stability and continuity, the Export Import Policy was made for the duration of 5 years. However, the Central government reserves the right in public interest to make any amendments to the trade Policy in exercise of the powers conferred by Section-5 of the Act. Such amendment shall be made by means of a Notification published in the Gazette of India. Prior to 2004, the Foreign Trade Policy was called EXIM Policy. The Foreign Trade Policy, 2015-2020 (‘FTP’) was finally announced by the Hon’ble

Minister of Commerce and Industry, Smt. Nirmala Sitharaman on April 1, 2015. The FTP has been announced in the backdrop of several measures initiated by the Government of India such as ‘Make in India’, ‘Digital India’ and ‘Skills India’, among others. The FTP, introduced with a view to double India’s share in world trade by the year 2020, rationalizes the general provisions regarding imports and exports and promotional measures offered by the Commerce Ministry and also offer mechanism for resolving quality complaints and trade disputes.

The principle objectives of the EXIM POLICY 2015-2020 policy are:

1. To facilitate sustained growth in exports of the country so as to achieve larger percentage shares in the global merchandise trade.
2. To provide domestic consumers with good quality goods and services at internationally competitive prices as well as creating a level playing field for the domestic producers.
3. To stimulate sustained economic growth by providing access to essential raw materials, intermediates, components, consumables and capital goods required for augmenting production and providing services.
4. To enhance the technological strength and efficiency of Indian agriculture, industry and services, thereby improving their competitiveness to meet the requirements of the global markets.
5. To generate new employment opportunities and to encourage the attainment of internationally accepted standards of quality.

INDIAN FOREIGN TRADE NEW ERA

IMF in its World Economic Outlook (WEO) released in April 2015 has projected economic growth rate for 2015 and 2016 to be at 3.5% and 3.8% respectively. The new Foreign Trade Policy will focus on ways to boost India’s exports and reduce dependence on imports, a government official said on Monday. —India — being part of WTO — cannot only think in terms its export promotion without equally supporting import substitution. —Therefore, the focus of the new policy would be to vigorously promote both exports and imports with significantly substantial focus on exports, industry body PHDCCI said, quoting Additional Director General of Foreign Trade (DGFT) Sumeet Jerath. Mr. Jerath said the policy (FTP 2014—19), to be announced by the new government post general elections. India’s overall exports fell short of the \$325 billion target in 2013—14. They touched \$312.3 billion.

Mr. Jerath said: —It would be the attempt of the policy makers to take India's share in global trade to over 5 per cent from current level of 2 per cent in the next five year period. —He also informed the industry chamber's members that the DGFT's second committee report on reducing transaction cost is ready. He said, .(it) suggests a way forward as to how the new government should tackle the issues relating to higher transaction cost to enable exporters achieve the desired level of exports to both developed and developing economies. —On the pharma sector, he assured the industry that new government will make sure that the domestic industry gets a fair deal in other countries. "The focus of the foreign trade policy is to support services and exports along with improving the ease of doing business. The new trade policy will boost exports and create jobs while supporting Make in India and Digital India,"

Progress of Indian economy

The Indian economy expanded 7.3 percent year-on-year in the last three months of 2015, slowing from an upwardly revised 7.7 percent growth in the previous quarter but in line with market expectations. The manufacturing sector surged 12.6 percent while farm output shrank 1 percent. GDP Annual Growth Rate in India averaged 6.04 percent from 1951 until 2015, reaching an all time high of 11.40 percent in the first quarter of 2010 and a record low of -5.20 percent in the fourth quarter of 1979. GDP Annual Growth Rate in India is reported by the Ministry of Statistics and Programme Implementation (MOSPI).

By industry, the most important and the fastest growing sector of Indian economy are services. Trade, hotels, transport and communication; financing, insurance, real estate and business services and community, social and personal services account for more than 60 percent of

GDP. Agriculture, forestry and fishing constitute around 12 percent of the output, but employs more than 50 percent of the labor force. Manufacturing accounts for 15 percent of GDP, construction for another 8 percent and mining, quarrying, electricity, gas and water supply for the remaining 5 percent.

CONCLUSION

With the Liberalization, Privatization and Globalization of the Indian economy and following liberal foreign trade, there had been changes in the business environment. With the development of science and technology there is a change in the nature of the Indian economy. There had been increase in the trade volume in the India's international trade, and the exports from India also have increased.

REFERENCES

1. Omar K. M. R. Bashar & Habibullah Khan. "Liberalization and Growth: An Econometric Study of Bangladesh." U21 Global Working Papers, February 2007: No. 001/2007.
2. Aaditya Mattoo (World Bank); Randeep Rathindran (University of Maryland) & Arvind Subramanian (IMF). "Measuring Services Trade Liberalization and Its Impact on Economic Growth: An Illustration." 2001.
3. Aggio, Diana Tussie and Carlos. "Economic and social impacts of trade liberalization." 2004.
4. Atique Zeshan, Ahmad H. Mohsin, and Azhar Usman 2004 "The impact of FDI on economic growth under foreign trade regimes: A case study of Pakistan" The Pakistan Development Review, Vol 43, no 4, pp. 707-718
5. Butcher Ferrantino, Arona Michae, Ronald Babula, David Ingersoll. The Dynamic Effects of Trade Liberalization: An Empirical Analysis. Washington, DC 20436: United States International Trade Commission, 1997, Publication 3069.
6. Chaudhry; Ali Malik & Muhammad Zahir Faridi. "Exploring the causality relationship between trade liberalization, human capital and economic growth:." Journal of Economics and International Finance, 2010: Vol. 2(8), pp. 175-182.
7. Donald R, Davis. "Trade Liberalization and Income Distribution." NBER WORKING PAPER SERIES, 1996: Working Paper 5693.
8. Eatony, Jonathan, Sam Kortumz, Brent Neimanx, and John Romalis. "Trade and the Global Recession." 2010.
9. Engle, R. F. and Granger, C. W. J., 1987. "Co-integration and Error Correction: representation, Estimation and Testing", Econometrica, Vol 55(2).
10. Estimation and Testing", Econometrica, Vol 55(2). Johansen, S., (1988), "Statistical Analysis of Cointegration Vectors," Journal of Economic Dynamics and Control, 12(2-3), pp. 231-254.
11. Farkhanda Sohail, Akhtar Mehmood. "Trade Liberalization and Poverty in Pakistan." PIDE Working Papers, 2007.

भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन में राजस्थान की महिलाओं का योगदान

शोधार्थी

जयराम यादव

राजस्थान विश्वविद्यालय, जयपुर राजस्थान

Gmail:- jairam.yadav.1990@gmail.com

Mob:- 8949497063

सार संक्षेप:- भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन में राजस्थान की महिलाओं का योगदान महत्वपूर्ण था। भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन की प्रकृति पुरुष प्रधान थी। ओर यही कारण था कि राष्ट्रीय आंदोलन पर लिखी गई तमाम पुस्तकों लेखकों आदि में महिलाओं की सहभागिता ओर उनके योगदान को यथोचित स्थान नहीं मिल सका वास्तव में तत्कालीन पितृ सत्तामक समाज में महिलाओं की दुनियां चार द्वारी के भीतर ही सिमित थी उसे पुरुष की अनुगामिनी ही माना जाता था फिर भी राष्ट्रीय आंदोलन तमाम ऐसी महिलाओं के साहस, त्याग व बलिदान से भरा पड़ा है। जिन्होंने अपनी पारिवारिक भूमिका के साथ-साथ राष्ट्रवादी गतिविधियों में हिस्सेदारी की तमाम महिलाओं ने अपनी वीरता, साहस ओर नेतृत्व क्षमता का परिचय देते हुए भारत की स्वतंत्रता के लिए पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर संघर्ष किया। गांधी जी ने भी स्वीकार किया था कि हमारी मां बहनों के योगदान के बिना यह स्वतंत्रता संघर्ष संभव नहीं था।

इन महिलाओं के योगदान से सामाजिक एवं शिक्षा के क्षेत्र में एक महत्वपूर्ण क्रांति आई। जिससे तमाम महिलाएं अपने अधिकारों एवं दायित्वों के प्रति जागरूक हो पायीं।

संकेताक्षर :- राष्ट्रीय आंदोलन में राजस्थान की महिलाओं का योगदान महत्वपूर्ण था। जिसमें राष्ट्रीय क्रांति को एक नई चिंगारी मिली सकी जिसका परिणाम भविष्य में भी भारतीय इतिहास में देखने को मिला।

भूमिका:- भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन में राजस्थान की तत्कालीन कुछ महिलाओं का योगदान निम्न प्रकार से वर्णित है:-

- **जानकी देवी बजाज (सीकर) :-** इनका जन्म लक्ष्मणगढ़ के जाजोदिया परिवार में 1893 ई में मध्यप्रदेश के जावरा कस्बे में हुआ। 1902 में जमना लाल बजाज के साथ जानकी देवी का विवाह हुआ और इन्हें

ससुराल वर्धा में रहना पड़ा। सर्वप्रथम जानकी देवी ने रूढ़ीवादी परम्पराओं को तिलांजलि देकर, व खुलकर सत्याग्रह में भाग लेकर राष्ट्रीय आंदोलन में महिलाओं की तरफ से अपनी उपस्थिति दर्ज करवायी। जमनालाल बजाज जी के देहान्त के बाद श्रीमति जानकी लाल बजाज जी को गौसेवा संघ की अध्यक्ष बनाया गया व साथ ही 1944 ईस्वी के प्रजामंडल के अधिवेशन की अध्यक्ष भी चुना गया।

- **अंजना देवी चौधरी (सीकर):**— इनका जन्म 1897 ईस्वी में सीकर जिले के श्रीमाधोपुर के एक मध्यम वर्गीय अग्रवाल परिवार में हुआ। इनका विवाह 1911 ईस्वी में रामनारायण चौधरी जी के साथ सम्पन्न हुआ। श्री रामनारायण जी की ईच्छानुसार मात्र 20 वर्ष की अल्प आयु में प्रदा पार्था त्याग कर राष्ट्रीय स्वतंत्रता आंदोलन संग्राम में संकल्प लिया। 1921 से लेकर 1924 तक मेवाड राज्य की स्त्रियों में राष्ट्र के प्रति एकता , राष्ट्रीयता , समाज सुधार की भावना को बढ़ाने के संकल्प के साथ सत्याग्रह को सशक्त संबल प्रदान किया गया। साथ ही दलितोत्थान का कार्य रहा हो अथवा अन्य किसी भी प्रकार का रचनात्मक कार्य, इन्होंने अपने पति का साथ तन-मन-धन से निभाया। श्रीमती अंजना देवी जी अपने रियासती काल में जनता की तरफ से गिरफ्तार होने वाली प्रथम महिला भी थी।
- **श्रीमती रत्न शास्त्री (जयपुर):**— इनका जन्म 15 अक्टूबर 1912 ईस्वी में खचरोद (मध्यप्रदेश) में रघुनाथ जी व्यास जी के घर में हुआ। इनका विवाह हीरालाल शास्त्री जी के साथ हुआ। सन् 1929 ई. में ग्रामोत्थान एवं जनसेवा के उद्देश्य व वनस्थली में इन्होंने हीरालाल शास्त्री द्वारा लड़कियों की शिक्षा के लिए स्थापित जीवन कुटीर कार्यक्रम में पूरा सहयोग प्रदान किया गया। रत्न शास्त्री ने सन् 1939 ईस्वी में जयपुर प्रजामंडल द्वारा आयोजित सत्याग्रह आंदोलन में भाग लिया गया। साथ ही 1942 में भारत छोड़ो आंदोलन में भूमिगत कार्यकर्ताओं की आर उनके कार्यकर्ताओं की सेवा की। इन्हें 1955 में पद्मश्री व 1975 में पद्म विभूषण से सम्मानित किया गया और जमनालाल बजाज पुरुष्कार द्वारा भी सम्मानित किया गया।
- **रमा देवी (रमा देवी):**— रमा देवी का जन्म जयपुर में वैद्य गंगासहाय जी के घर में हुआ। इनका विवाह मात्र 7 वर्ष की आयु में ही सम्पन्न किया गया और 11 वर्ष की अल्प आयु में ही रमा देवी विधवा हो गई। तत् पश्चात गांधी विचारधारा रखने वाले नेता लादूराम जोशी जी से पुनः

विवाह सम्पन्न हुआ। इन्होंने विवाह उपरांत खादी पहनना प्रारम्भ किया तथा नौकरी छोड़कर पति के साथ राजस्थान सेवा संघ में कार्य किया गया। साथ ही बिजौलिया किसान आंदोलन के समय पंडित लादूलाल जोशी की पत्नी रमा देवी 1931 में बिजौलिया गई, जहां उन्हें गिरफ्तार किया गया। उन्हें वहां से निकल जाने को कहा, किंतु उनका जवाब था, कि जब तक किसानों पर अत्याचार बंद नहीं होंगे, वे यहां आती रहेंगी। उन्हें वहां के कोतवाल ने अपमानित किया, पिटाई, किंतु वे दृढ़ निश्चयी रहीं। 1930 ई. व 1932 ई. में सत्याग्रह व साथ ही सविनय अवज्ञा आंदोलन में उन्होंने भाग लिया और जेल भी गई।

- **काली बाई (डूंगरपुर):**— राजस्थान के डूंगरपुर जिले के रास्तापाल की निवासी भील कन्या कालीबाई जोकि रास्तापाल की पाठशाला में पढ़ती थी। जून 1947 में डूंगरपुर महारावल के फरमान के बावजूद जब रास्तापाल की पाठशाला बंद नहीं की गई, तो सुपरिण्टेण्डेंट एवं मजिस्ट्रेट दल-बल सहित पाठशाला बंद कराने पहुंचे। जब पुलिस द्वारा पाठशाला बंद करवाकर चाबी पुलिस को सुपुर्द करने का आदेश दिया गया तो साथ ही प्रजामंडल कार्यकर्ता नानाभाई खांट ने मना कर दिया गया। इस पर सिपाहियों ने नानाभाई खांट की पिटाई कर अध्यापक सेंगाभाई को ट्रक से बांधकर घसीटना शुरू कर दिया गया।
- **किशोरी देवी (शेखावाटी):**— श्रीमती किशोरी देवी जी का विवाह श्री हरलाल सिंह जी के साथ सम्पन्न हुआ। इन्होंने अपने पति श्री हरलाल सिंह जी के साथ मिलकर अपने क्षेत्र में जागीर प्रथा के विरोध में राष्ट्रीय आंदोलन में भाग लिया गया। सिहोट के ठाकुर मानसिंह जी द्वारा सोतिया का बास नाम गांव में किसान महिलाओं के साथ किये गये अनुचारित व्यवहार के विरोध में सीकर जिले के कटराथल नामक स्थान पर किशोरी देवी जी की अध्यक्षता में एक विशाल महिला सम्मेलन 1934 ईस्वी में आयोजित किया गया जिसमें क्षेत्र की लगभग 10000 महिलाओं ने अपनी भागीदारी दर्ज करवायी।
- **निष्कर्ष:**—उपयुक्त विवेचना से स्पष्ट होता है कि सामाजिक परिवर्तन और राष्ट्रीय आंदोलन में इन महिलाओं का महत्वपूर्ण योगदान था। जिनमें जानकी देवी बजाज, अंजना देवी चौधरी, रत्न शास्त्री, रमा देवी, काली बाई और किशोरी देवी इत्यादि महिलाओं ने राजस्थान में राजनैतिक, सामाजिक एवं शैक्षणिक के क्षेत्र में महत्वपूर्ण योगदान दिया।

● संदर्भ सूची:—

- राजस्थान का इतिहास, संस्कृति, परम्परा एवं विरासत (डॉ. हुकुम चंद जैन/डॉ. माली), राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी
- राजस्थान में स्वतंत्रता संग्राम (बी.एल. पनगड़िया), राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी
- मेवाड़ में जन आंदोलन (डॉ. नलिनी शर्मा), बीकानेर विकास प्रशासन
- राजस्थान का इतिहास (गोपी नाथ शर्मा), शिवलाल अग्रवाल एंड कंपनी
- राजस्थान में प्रजामंडल आंदोलन (विनिता परिहार), राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी
- वर्तमान राजस्थान 1948 (रामनारायण चौधरी), अजमेर राजस्थान प्रकाशन मंडल